

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені
Мамандығы: Құқықтану
Шифр: 5В030100 Құқықтану
Пән: «Заң психологиясы»

Дәрістер тезисы

Дәріс 1.

«ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ОБЪЕКТІСІ, ПӘНІ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ»

Жоспар

1. Адам табиғат құбылысы ретінде.
2. Адам өмірінің қоғамдық нысаны.
3. Адам жан дүниелік және рухани ақиқат ретінде.
4. Адамның ішкі әлемінің феноменологиясы.
5. Тұрмыстық психологиядағы адам өмірінің ішкі әлемі.
6. Тұрмыстық және ғылыми психологияның айырмашылығы.
7. Субъективтілік адам психологиясының пәні ретінде.
8. Ғылым әдісі туралы түсінік.
9. Ғылымдардағы адам және қоғам туралы нақты ғылыми және гуманитарлық парадигма.
10. Психология әдістері.

1. Адам табиғат құбылысы ретінде

Адам деген кім? Адамдық мәні қандай? Әлемде адам орны мен бағасы қандай? Адам өмірінің мәні неде? Адамдағы адамдық дегеніміз не?

Бұл сауалдарды өмірлік санатқа жатқызуға болады. Адамдардың әрбір жаңа ұрпағы, әрбір адам оларды жаңадан ашады, өзі үшін қалыптастырады, өзінің жауап нұсқасын беруге тырысады. Адам бейнесіз, оның мәнін түсінудің мағыналы гуманитарлық тәжірибе мүмкін емес.

Адам феноменін сипаттай келе, оның өзіндік ерекшелігінің көпжақтылығын бірінші белгілеуге болады. Адам – ол көпжақты, көпөлшемді, қиын ұйымдастырылған тіршілік иесі. Адамның өзіндік ерекшеліктерінің қатары тікелей қабылдауға қол жетімді. Бұл бәрінен бұрын адамның сыртқы ерекшеліктері. Адамды оның сезіммен қабылданатын дене ерекшеліктерінің негізінде ғана бейнелеуге талпыныстар бар. Адамның тек бір ерекшелікке – тура жүруге мәліметінің заңсыздығын айқындайтын қанатсыз құс ретіндегі антикадан келе жатқан ирониялық анықтамасы белгілі.

Адам туралы сөз табиғат тәжі ретінде белгілі. Онда адам – ол табиғат бөлігі ретінде белгіленеді. Адам – тірі тіршілік иесі және барлық жануарлар секілді ағзасы, денесі бар, табиғат әлемімен ара-қатынаста болады, оның заңдарына бағынады. Адамның – органикалық құбылыс екендігіне суда, тамақта, жылуда, демалыста және т.б. органикалық қажеттілікті өткере отыра, біздің әрқайсысымыз күнделікті көз жеткіземіз. Біздің психикалық өзіндік сезіміміз табиғат құбылыстарына тәуелді: ол бірде жылы маусымдық шуақты күн, басқада – қазанның тұманды және суық күні сапасында болады. Атмосфералық құбылыстар біздің жағдайымызға, көңіл-күйімізге, жұмысқа қабілеттілігімізге, қызметіміздің өнімділігіне әсер етеді. Адамдар үшін қолайсыз күндер туралы үнемі басып шығарылатын мәліметтер адамның метеотәуелділік құбылысында негізделген.

Адам денесі – оның нысаны, құрылымы, қызметі эволюциялық қатардың жалғасы; ол көбінесе жоғарғы приматтардың ағзасымен ұқсас. Сондай уақытта адам барлық өзге тірі жаратылыстардан сапалы түрде ерекшеленеді. «Адам, – деп жазды Н.А.Бердяев, – табиғаттағы принциптік жаңалық». Адамның денесі – мәдени дене, ол адамның жоғары мақсаттарына руханиландырылған және бағынышты. «Адам денесінің нысаны, адамның рухани келбеті».

Адамдық органикалық қажеттіліктер принципті түрде жануарлар қажеттілігінен ерекшеленеді. Олар өзге заттармен, өзге тәсілдермен қанағаттандырылады, ең бастысы – мәдени келісілген. Бірақ адамның принциптік айырмашылығы органикалық қажеттіліктерді өтеуге еркін қатынастарда болады. Адам еріктің көмегімен, егер бұл жеке маңызды мақсаттарға жету үшін қажет болса, аштық және шөл сезімін шектей алады, қорқыныш және ауру сезімін жеңе алады.

2. Адам өмірінің қоғамдық нысаны

Адам – қоғамдық тіршілік иесі, өзіне ұқсас қауымдастықта өмір сүреді. Ол басқа адамдармен қатынастар мен байланыстар жүйесіне қосылған, онда жеке ұстанымда болады, анықталған мәртебеге ие, әр түрлі әлеуметтік рөлдерде ойнайды. Әсіресе, басқа адамдармен біріккен өмір адамның интегралды мінездемесі ретінде жеке тұлғаның пайда болуына алып келеді. Жеке тұлға – бұл қауымдастықта, өзіндік іс-әрекеттерінде, өзінің әлеуметтік әрекеттерінің салдары үшін жауапкершілікті қабылдауында өзінің орнын еркін және шығармашылық тұрғыдан анықтауда көрініс табатын өмірдің және қызмет етудің әдісі. Жеке тұлға – бұл әрқашан анықталған ұстаным.

Өмірдің аса адамдық нысаны жанұя секілді қауым болып табылады. Сол секілді жануарлар ұстамды жұптар құрады, ұрпақтарына қамқор болады, бірақ олар тек қана түрін жалғастыру мақсатымен құрылады. Жануарлардың балалары өз ата-аналарымен ерте айрылысады және оларды ұмытып кетеді. Жануарларда ұрпақ арасында байланыс жоқ. Адамдарда басқаша. Адамда ең ұзақ балалық шақ. Балалар ата-аналары үшін әрқашан бала болып қалады. Психолог К.К.Платоновтың дәл және көңілге қонымды анықтамасы бойынша, адам – бұл аталары мен әжелері бар тіршілік иесі.

Тағы бір, қауымның ерекше адамдық нысаны әр түрлі қоғамдық бірлестіктер болып табылады. Бұл адамдардың қызығушылықтары бойынша ерікті және қалаулы бірлестігі. Онда адамдар бір-бірінің алдында тең құқылы тұлғалар ретінде көрінеді. Мұнда адам ерекше адамдық рухани қажеттіліктерін : әңгімелесуде және бейнелеуде қанағаттандырады. Өмірдің анықталған сатысында – ер жету кезеңінде – адам қажеттілікті біріккен қоғамдық қызметте, жалпы құндылықтарда ұйымдастырылған қауымдастыққа кіруге қатты сезінеді.

Адамдық қоғам өмірінің әдісі әңгімелесу болып табылады. «Адамдық маңыз, – деп жазды неміс философы Л.Фейербах, – тек бетпе-бет әңгімелесуде, адам мен адамның бірлігінде, «Мен» және «Сен» арасындағы айырмашылықтың ақиқаттығына ғана сүйенетін бірлікте».

Адам, философтардың үлгі сөздері бойынша, оның екінші табиғатын құрайтын мәдениет әлемінде өмір сүреді. Ең кішкентай кезінен бастап адамның тәртібі берілген мәдениеттегі құндылықтармен, дәстүрлермен, ережелермен реттеледі. Ерекше айта кетейік, «мәдениет» және «білім» сөздері бір-бірімен тығыз байланысты. Мәдениетті адам – бұл берілген мәдениеттің идеалы Адам бейнесінің негізінде тәрбиеленген білімді адам. Ресейде төңкеріске дейін Отанның жақсы ұлдары мен қыздарының өмірін суреттеуге арналған «Адамдық бейнелер» көркем сериясы шықты. Ол ең бірінші кезекте өсіп келе жатқан ұрпаққа бағытталды. Білім оқу, тәрбие, қалыптасу секілді адам өмір сүруінің негізгі мәдени нысаны болып табылады, ол оның негізінде жатыр. адамның ара-қатынасының мәдени үлгілері мен

әдістерін білімдік кеңістікте жүзеге асатын әлемге табыстамай, адамдық өмірді елестету мүмкін емес.

Біліммен қатар мәдениет ғылым, философия, өнер, дін, әдеп, саясат, экономика және т.б. секілді адамдық қызметтің осындай нысандарды қамтиды. Адамдық қызметтің барлық нысаны материалдық және рухани мәдениеттің мазмұнын құрайды. Мәдениеттің кез келген нысаны «адамдағы жеке адамдықтың» көрінісі болып табылады. Философиямен және ғылыммен айналысу есепті түрде адамның ақылдылығын, оның әлем затының және өз-өзінің мәніне қол жеткізу қағидасында мүмкіндігін көрсетеді.

Өнер адамның кереметпен эстетикалық рахаттану, қоршаған ортаны пайдакүнемдіксіз қабылдау мүмкіндігіне құрылады. Л.Фейербах тек адамға ғана «тек ол қайырымды тастардың, су айналарының, гүлдер және көбелектер бояуларының жалтырауы түрінде жұлдыздардың мақсатсыз жарқырауы аспанға жарық беретіндігін, тек оның құлағы құстар дауысымен, темір қоңырауымен, жылға сыбдырымен, жел дуылымен елендейтіндігін...» жазған.

Әдеп адамның адамға деген арнайы кодекспен рәсімделмеген қатынастарын ашады. Адамның адамға деген адамгершілік қатынасының жоғарғы қағидасы философ И.Кантпен қалыптастырылған категориялық императив болып табылады: сен әрқашан адамға мақсатқа қарағандай қара және ешқашан тек затқа қарағандай қарама. Ұлы жазушы-гуманист Ф.М.Достоевский, егер осыған бола баланың тек бір жасы төгілетін болса, жалпықоғамдық бақытқа жету мүмкіндігінің өзін итеріп, «Ағайынды Карамазовтарда» осы ойын шекті түрде қатаң жеткізді.

Нақты адам құндылығының шартсыз басымдылығы кез келген абстрактілі ойлар алдында христиандық дүниетанымға тән. Адам – жер бетіндегі жоғарғы күшке сенетін, Құдай туралы ойы бар жалғыз тіршілік, сонымен қатар ол өзі әлемнің шығу тегінің бастауы. Тағы да Цицерон ол оның тіршілігін білмесе де, онда Құдайға деген сенім болмайтын соншама дәрежедегі дәрекі және жабайы бірде-бір мемлекеттің жоқ екендігін жазды. Адамның мәні оның жоғарғы күшке қатынасында ерекше белгімен айшықталады.

Мәдениеттің барлық көрсетілген нысандарында біз адамның ұстамды мінездемесін – оның қызметтік, қайта құрылып-жасалған мәнін табамыз.

3. Адам жан дүниелік және рухани ақиқат ретінде

Адамның ерекше айырмашылығы онда екі өмірдің болуы: тікелей бақыланатын сыртқы және сырт көздерден жасырылған ішкі болып табылады. Ішкі өмірінде адам ойлайды, жоспарлайды, өзімен-өзі ішкі диалог жүргізеді. Адамның ішкі өмірі – ол ерекше әлем: ойлардың, уайымның, қатынастың, тілектің, тырысудың және т.б. әлемі. Адамның субъективтік әлемі қиын ұйымдастырылған, ол кеңістікте шектелмеген және уақыттың барлық: өткен, осы, келер және өмірлік өлшемдерін қамтиды, ертеңгі күнге қарау, армандау, келешекпен өмір сүру, өз өмірінің мақсат жолдарын құру, өзінде өткенді сақтай отырып, өзінді болашақпен байланыстыру. Дәл осы ерекшелікті композитор Ф.Ницше өзінің «Адам ол – уәде бере алатын жануар» деген сөзінде айтқан болатын. Адамның субъективті әлемі ол-сана және сана-сезім әлемі болып табылады. Адам санасында заттық дүниенің маңызын тани алады, бір уақытта ол өзі білетіндігін немесе білмейтіндігін түсіне алады. Сананың заты болып адам немесе оның жүріс-тұрысы және ішкі күйзелісі бола алады. Мұнда сана сана-сезімнің пішінін қабылдайды. Бірақ сананың заты болып сондай-ақ сана-сезім, оның сызбалары, механизмдері, түсінігі және т.б. бола алады. Бұл сатыда сана рефлекстелген сананың түріне ауысады. Бірақ, осы барлық жағдайларда ортақ түсінік бар – санасында адам өз санасының сыртынан шыққан сияқты болады, яғни болып жатқан оқиғаны өз қолына алады. Осыны М.Шелер: «Тек адам – себебі ол тұлға болғандықтан – өзінен өзі жоғары тұра алады, бір нүктеден уақыт-кеңістіктігінің арғы жағына шығып, өз танымының заты бола алады» деген.

Адам өз санасында өз істерінің, жүріс-тұрысының, өмірінің мәнін, мағынасын ашады. Адам мағынасыз өмір сүре алмайды. Адам субъективтік өмір мағынасының өз құндылығын жоғалтады. Атақты австриялық психолог және дәрігер В.Франкл өзінің «Адам мәнді іздеумен» деген кітабында адам өміріндегі мағына, мән мәселелері қандай маңызды орын алатындығын көрсетті. Ол психокоррекцияда адам өмірінің мәнін табу, яғни логотерапияны орнатты.

Адамның мағыналы ортасымен оның ұяты байланысты. Ұят ол – адамның іс-әрекеттерінің нақты, шын себебін көрсететін ішкі судьясы. Егер адамның істеген іс-әрекеттері оның пейіл қағидаларымен келіспесе, онда ол адам ұят сезімін сезінеді. Өмірдің мағынасы, жоғарғы құндылықтар, пейілді сезімдер және уайымдар және ұят олар-адамның рухының көрінісі. Рух адамның ең түпкі негізі.

Біз көрсеткен адам образы толық емес. Толық емес түрде болса да ол біздің алдымызда әржүзді түрде: табиғи тіршілік иесі, әлеуметтік тұлға, қоғамның мәдени өмірінің қатысушысы, шығармашылық және саналық қызметтің субъектісі ретінде көрінеді. Ал шындықта біз нақты тірі адаммен істес боламыз, тұрғындық сатыда оның әртүрлі көрінуі мен толық елестерін қосамыз, ол туралы өз пікірімізді құрамыз.

Адам психологиясын толық және жартылай суреттеудің мәселесі адаммен жұмыс істеу тәжірибесінде жатыр. Тұлғааралық қатынаста адам әмбебап тірі субъект, өзінің жеке қайталанбас қасиеттерімен толық танылады. Адамдық тәжірибенің бүтіндігі адамның санасының бүтіндігін болжайды.

Адамның психологиялық түсінігі үшін көрсетілген оқиға ерекше мәнге ие болады. Адамның ішкі әлемін субъективті шындықпен білдіретіндігі кездейсоқ емес. Ол шынымен де қиын құралған, ішінде келісілген, дамушы бүкіл әлем. Мысалы, заңгер нақты айыпталушы адаммен қатынасты тек оның субъективті жағын белгілеу үшін құрса, онда ол сол адаммен тұлғалық емес-

формальдық және утилитарлы-прагматикалық қатынасқа түседі. Заңгердің қызметінің жемісті болуы адам психологиясының толық танығандығын керек етеді.

Адамның бүтіндігін ұстап тұра алатын заңи тәжірибе бола ма екен?

Адам туралы толық мағлұматты ғылыми білім де бере алмайды. Ғылым өз мәні бойынша бүтін объектінің ерекше жақтарын көрсету үшін бағытталған. Сондықтан кез-келген адамтану туралы ғылым – психология, әлеуметтану, мәдениеттану және т.б. – адамды бүтіндей толық қарамай, тек оның белгілі бір жақтарын зерттейді. Адамның бүтін сансын ғылыми зерттеудің басқа қиындығы ол – ғылымның идеалды модель құруында, жалпы заңдылықтарын анықтауда, түр сипаттарын көрсетуде, ал адам ол әмбебап және қайталанбайтын тіршілік иесі. Шындығында бұл шектеу адамды оқудың табиғи ғылыми парадигмасына қатысты. Бірақ, адамтануда ізгілік парадигмасы да бар, ол табиғи танымның біржақтылығын айналып кетуді жөн көреді және адамның бүтіндігі мен ерекшелігіне көңіл бөледі.

Тек адам ғана өзін - өзі, өзінің ішкі әлемін сананың заты ретінде жасай алады. Адам рефлексиясы оны жануардан ерекшелеп қана қоймай, сонымен қатар, оны жануармен салыстырғанда өзгеше етеді. «Рефлексия, – дейді П.Тейяр де Шарден, - өз өзіңе зейіндену мүмкіндігін сана арқылы алу және өз өзінің ерекше білімін, ерекше жұмырлығына ие болатын пән сияқты танып алу, - тану ғана емес, өзін - өзі тану, білу ғана емес, өзі білетіндігін білу».

Адамда рефлексияның пайда болуы ол адамның сыртқы өмірге қарама-қарсы ішкі өмірінің пайда болғандығы, яғни ішкі қалып пен қызығушылықтардың ортасының пайда болуы: жігердің, яғни таңдау еркіндігінің. Рефлекстенуші адам өз қызығушылықтарына аса мән бермейді, ол айналаға одан жоғары тұрғандай қарайды, айналаға қатысты бостандықта болады. Адам өз өмірінің субъектісі (иесі, бастығы, авторы) болады. Рефлексия адамның тума ерекшеліктерін құрады, дүниенің басқа есептеуі сол болып табылады. Қоғам деген сөз адамды басқа адамдармен қатынасқа түсуін бекітеді, адамаралық әлеуметтік қатынастар мен

байланыстардың жалпылық сәті. Қоғамдық тұрмыстан тыс адамның өмірі мәнсіз, адамды қоғамға қоспаса оның тұлға ретінде қалыптасуы мүмкін емес.

Бірге өмір сүру барысында адамдар өмірдің негізгі шартына қоғам тірек болатын, қоғаммен танылатын материалды және рухани мәдениеттің, адамға қатысты қатынастардың нормаларын және құндылықтарын өндіреді. Мәдениетті рухани құндылық және керемет эталон ретінде тану оны қоғамнан ерекшелейді: егер қоғам адамдар арасындағы қатынастар мен байланыстар жүйесі болса (адамдардың өмірін ұйымдастыру формасы), онда мәдениет қоғамға ену тәсілі және қоғамдық өмірдің мазмұны болады. Жан туралы оқу психологияның алғашқы формасы ретінде тарихи қалыптасқан. Қазір «психология» деп аталатын сөз бұрын адам жанының күші туралы ілімдер жиынтығы болатын: ес, сезім, арман, жігер және т.б. Психологияның жеке сала ретінде дамуымен бірге (психология медицина мен философиядан бөлініп шықты) оның пәні де дамыды. Психология психика, яғни оның қалыптасу заңдылығы, қызмет етуі, өзгеруі, дамуы туралы ғылым ретінде түсінілді. Жалпы психологияда психика жоғары ұйымдастырылған материяның қасиеті ретінде анықталады, айналадағы дүниені бейнелеу мүмкіндігінде танылатын және тұлғаның әлем тұрпатын өз жүріс-тұрысын реттеу үшін құратындығын қамтамасыз ететін.

Сонымен, дәстүрлі психологияның пәні ол-психика. Психика «негізгі қызмет ететін орган» ретінде адамдарға және жануарларға тән. Яғни психология тек адам туралы ғылым емес. Өз пәнін зерттей отырып, дерек ала отырып, заңнаманы, гипотеза мен теория құра отырып, психология адам мен жануардың психикасының ортақтығын есте сақтауы керек. Біріншіден ол ортақ психологияға қатысты. Ортақтықты ұстау қажеттігі адам мен жануар психикасының сапалы өзгешеліктерін өшіруге (психологиядағы бихейвиоризм деген ағым бойынша жануар психикасын зерттеудің қорытындысы тура адамға ауыстырылған) немесе адам мен жануардың психикалық құбылыстарының ерекшеліктерін жоққа шығаруға әкеледі. Әрбір адам психологияны ғылымын оқымай-ақ, адам психологиясы туралы мәліметпен, тұрмыс психологиясы туралы таныс болады. Тұрмыс психологиясын білу мен ғылыми психологияны білудің қандай айырмашылығы бар? Неге заңгерге адамның ғылыми психологиясын білу керек?

4. Адамның ішкі дүниесінің феноменологиясы.

Ішкі дүниені субъективті дейді, яғни оны белгілі бір субъектіге тиесілі етеді, себебі, әрқашанда белгілі бір адам қабылдайды, ойлайды, уайымдайды.

Адамның ішкі, субъективті дүниесінің тағы бір түрі- психологиялық әлем. Бұл барлық ұғымдар синоним болады. Күнделікті өмірде адамның ішкі дүниесін «адамның жан дүниесінің өмірі» деген түсінікпен белгілейді. Адамның жан дүниесінің өмірі немесе оның ішкі (субъективті) дүниесі- ол психология ғылымының ерекше бөлімі.

Өз өзін сезінетін адам үшін ішкі дүниенің болуы – бірінші және белгілі шындық. Сыртқы дүние туралы ойлар, өз өміріндегі жағдайларға уайымдау, өз өзін сезіну, ішкі сезім адамның әлемде тіршілік етуінің тура және тікелей дәлелі болады. Мысалы, атақты Рене де Карта еңбегі «*Cogito ergo sum*» ойлау өзіңнің тіршілік етуіңнің жалғыз дәлелі деп көрсетеді.

Адамның ішкі дүниесінің құбылыстары ерекше бай және әртүрлі болады. Адам өз санасында өзі тұратын әлем бейнелерін сақтайды, айнала туралы мәліметке ие болады, табиғи және әлеуметтік әлемдер туралы түсінеді және түсіндіреді. Басқаша айтқанда, адамның дүниеге көзқарасы дүние суреті мен осы әлемдегі өз бейнесі бар. (өзінің Я-сы)

Бірақ адамның әлем туралы бейнесі табиғи және қоғамтану арқылы құрылған әлемнен ерекшеленеді. Ол бұл тұлғаның әлемді толық түсінуінен және дәл сәйкес келмейтіндігінен емес. Қоғамдық психолог А.Н.Леонтьевтің пікірі бойынша адамдардың көретін бейнелері мен өз ойлары әуеске бөленген, олар эмоциялар мен сезімдер және уайымдарға толы. «Адамның субъективті әлемі» деген сөзде

тағы бір реңк бар: адамның сыртқы дүниені қабылдауы – ол тірі, эмоциялық бояуларға боялған түйсік, ол кейде әлемнің шын бет пердесін өзгертуші субъектінің көңілі мен қалауына байланысты болады. Сезімі мен уайымы жоқ адамды елестету мүмкін емес. Біздің ішкі тәжірибеміз жанымызда эмоциялық әсер қалдырмайтын заттар біздің көңілімізден шықпайтынын, ол сыртқы фон ретінде қабылданатынын үйретеді.

Соттық психиатрияда « эмоциялық мисыздық(топас) » деген жағдай көрсетіледі. Ол адамдардың ешнәрсені сезбейтіндігі және қаламайтындығы. Ауру адамдар өздерінің өздері берілген кезде, олар немқұрайлы, ерік-жігерсіз, қызметсіз болады: өздерінің бастамасымен ешқандай әрекет етпейді, соның ішінде органикалық қажеттіліктерін.

Адамды ұят, уайым, махаббат деген, яғни жоғарғы сезімдердің болуы жануардан ажыратады.

Әркім өз тәжірибесі мен қателіктері негінде үйренеді. Бір жағынан, жеке психикалық тәжірибені вербациялауда және тілде оларды жеткізудің субъективті ойлаудың, уайымдаудың білдірілуінде қиындықтар бар, екінші жағынан, хабардар етілген мәліметтердің шынайылығына белгілі бір дәрежеде сенбеушіліктің орын алуы мүмкін. Аталған жайттар өскелең ұрпақтың жалпыға маңызды құндылықтарды, өзара қатынас нормалары мен аға буынның жинаған тәжірибесін мойындаудан туындайтын әке мен бала, үлкен мен кіші арасындағы проблемалармен елестетіледі. Ғылыми-психикалық ілімдер ғылыми теорияларда жиналған, ғылыми еңбектерде сипатталған. Ғылыми еңбектерді жеткізу, толықтыру мен сақтаудың әлеуметтік зерттелген және бекітілген нысандары мен тәсілдері: *зерттеу институттары, оқу орындары, ғылыми әдебиеттер.*

Тұрмыстық және ғылыми психологияның мүмкіндіктерін адам мамандығы үшін маңызды салыстырғанда соңғысының едәуір басымдығын көреміз. Өзгелермен өзара өнімді қатынас орнату үшін өзгелермен және өз-өзімен тек жеке тәжірибе ғана емес, жалпы адамзат қауымдастығының тиісті тәжірибесін нақтылайтын фундаментальді психологиялық білім қажет. Дегенмен, тұрмыстық психологияға да бей-жай қарауға болмайды. Адамның үйлескен тіршілігінің жалпыланған және ғылыми негізделген тәжірибесі өз маңызына ол жеке құндылыққа айналғанда, ішкі тәжірибеден «өткізілгенде» ие болады. Өзге адамның жай-күйін өзінді оның орнына қойғанда білесің. «Жақсы ата-ана мен ұстаз – бұл өзінің балалық шағы мен балалық қобалжуларын ұмытпаған, өздерін бала бойында көре алатындар» деп бекер айтылмаған. Өнімді құқықтық әрекет ғылыми психологияға негізделеді, бірақ заңгер одан басқа өз интуициясы мен ішкі тәжірибесіне сүйенетін жақсы тұрмыстық психолог болу керек.

Ғылымнан тыс психикалық ілімнің түрлі нысандары – халық даналығы, бейнелеу өнерлері және т.б. – нақты өмірлік жағдайды, адам өмірінің тұтастығын шынайы және бейнелі көрсетеді, адам жанының түпкі қабаттарын тебіренеді, өзі туралы рухани ойларға кенелтеді. Ғылыми психологияның түсінігі мен концепциялары адамның психологиялық өмірі туралы тұрмыстық көзқарасына әсер етеді. Ауызекі тілге психиканың ғылыми түсініктері енеді адам өзінің субъективті жай-күйлерін осы түсініктер арқылы білдіре бастайды. Бірінші кезекте - бұл психикалық өмірдің динамикасы мен ауырлығын сипаттайтын «комплекс», «стресс» «компенсация» т.б. сияқты түсініктер. Үйреншікті санаға белгілі невролог-дәрігер Зигмунд Фрейд еңбектері әсер етті.

СУБЪЕКТИВТІЛІК АДАМ ПСИХИКАСЫНЫҢ ПӘНІ (ЗАТЫ) РЕТІНДЕ.

Алдыңғы тарауларда адам психикасының емес, «жалпы психология» пәнінің шығу тарихы көрсетілді. Дәл сол арқылы, мысалы, жануарлар мінез-құлқының заңдылығын адам өміріне апару мүмкін болды. Сондықтан да көп жағдайда бұл талпыныстар редуцианизмге (жоғарыны төмендету) немесе абстрактілік біржақтылыққа алып келді. Екі жағдайда да адам өзінің адами құндылықтарын жоғалтты. Адамның біртұтас бейнесі тек адамтану ғылымынан тыс жүйеде қалыптасты. Осындай антиномияларға (ғылым – онда абстарктілік немесе өнер – онда біртұтастық) төтеп беру мүмкін бе?

Үлгілері ғылымда табылатын психикалық өмірдің дәлелденуі, қаталдығы және нақты адамның (тұрмыстық психология, дін және адамтанымдық тәжірибеде көрініс табатын) әмбебаптығы мен біртұтастығы антропологиялық психологияда құрылуы мүмкін бе?

Ренжу, қорқу, жаман көңіл-күй сияқты өзіңіздің кез-келген психикалық қалыбыңызды анализдеуге және оның себебін табуға тырысыңыз. Ішкі ой тұжырымдаудың нәтижесінде сіз өз көңіл-күйіңіздің немесе ренішіңіздің өзіңізге емес, қоршаған әлемге, адамдардың өзара қатынасына, өз әрекетіңіз бен мінез-құлқыңыздың ерекшелігіне байланысты екеніне көзіңіз жетеді.

Бұл факт адам ішкі дүниесінің барлық құбылыстарының елеулі ерекшелігін – олардың әлеммен байланысын және одан бөлінбестігін көрсетеді. Барлық психологиялық құбылыстар өз анықтылығы мен құрамын адам мен қоршаған орта атасындағы байланыс пен қатынастан алады. Адамның психологиялық әлемі – бұл адам ішіндегі әлем және әлем ішіндегі адам. Адамның ішкі дүниесі әрқашан қайталанбас, құштар болып келеді. Бірақ бұл қайталанбастық пен құштарлық нақты адамның шынайы өмір сүретін және тіршілік ететін әлемді түсіну, қайта құру үшін керек. Бұл ереже субъективті шынайылықты түсіну үшін маңызды. Адамның өзінде-өзі тұйықталған ішкі дүниесін елестетуден өзге түсінік шығады. Субъектіге өзін-өзі бақылау арқылы қабылдайтын санасының құбылыстары ғана қол жеткізеді. Олар нақты бақылауға және объективті тануға қол жетімсіз болады. Дегенмен, өзіміздің және өзге адамның тәжірибесі мен ғылыми-психологиялық мәліметтері бізге бұл әлемде өз мінез-құлқымызды тең дәрежеде құруға мүмкіндік береді. Сондықтан да психикалық құбылыстарды тек ішкі дүниеден (адамның ішкі кеңістігінен) іздеу қателік болып табылады. Психика қаншалықты сыртқы болса, соншалықты ішкі болып табылады. Әрине, психология субъективті бейнені адам санасынан тыс, шынайылықта көрініс тапқан объективті затпен көрсетпейді. Психологиялық бейне заттың айнасы да, ми қызметінің өнімі де емес. Біз психика туралы объективті дүние өзімізбен танылған әлем ретінде қалыптасқанда айта аламыз. «Кез-келген психикалық факт, - Отандық психолог С.Л.Рубинштейн жазғандай, - бұл шынай болмыстың бөлігі және оның бір немесе өзге нәрседе емес, бірінші және өзге нәрседе көрініс табуы. Өзгешелігі – шынай тұрмыстық жағы және оның шынайылық пен идеалдылықтың біртұтастығында көрініс табуы. Психикалық құбылыс табиғи жағынан екіжақты, бір жағынан, олар белгілі бір дене субъектісіне тән, өз органикалық негізіне, органикалық өмірінің компоненті мен өніміне ие; екінші жағынан, субъектінің және қоршаған ортаның қайта құруының нәтижесі және көрінісі. Алғашқысы психиканың шынайы, объективті нысаны болып табылады. Психикалық процестер мен құбылыстар – бұл, ең алдымен, өмірінде шынайы қызмет атқаратын, оның өмірінің процестеріне қосылған адамның шынайы белгісі. Екіншісі, психиканың субъективті нысанда, оның уайымдау, өзін-өзі тануда болуы. Адам өз дамуының белгілі бір сатысында ғана өз психикасының әлемін тануға және қабылдауға дайын болады. Адам психикасы, ішкі санасының дүниесі бір уақытта субъект пен объектіде көрініс табуы мүмкін.

Субъективтілік – бұл адамның ішкі дүниесінің маңызын көрсететін психикадағы категория. Психологияда «субъективті рух», «жеке рух», «жан», «адамдағы адамдық» және т.б. сияқты өз түсінігі жағынан жақын ұғымдар бар. Субъективтілік – яғни, негізгі, бір нәрсеге тиесілік. Субъективтік – бұл адамда тұрмыстық негізде жатқан бастама. Субъективтік адамның тектік ерекшелігін, индивидтің өмір сүру тәсілін басқа адамдардан бөліп көрсетеді. Субъективтік – адам тұрмысының нысаны, адамдардың ішкі дүниесінің психикалық және жалпы нысаны. Тек субъективтік қана адам бойындағы психиканың шынайы бар екенін көрсетеді.

Арнайы сөздіктерде «субъективтілік» екіжақты анықталады – негативті және позитивті. Субъективтік – тұлғаға тән, белгілі бір қасиетке ие жеке қатынас, көзқарас; сол сияқты – бұл объективтіліктің, біржақтылықтың, құштарлықтың жоқтығы. Субъективтіліктің аталған екі анықтамасында да адами субъективтілік түсінігін бекітудің ғылыми және жалпы гуманитарлық жайттары көрініс тапты. Бірақ дәстүрлі ғылыми психологияда субъективтілікке

тек негативті көзқарас қалыптасқан еді. Біздің мақсатымыз – субъективтілікке позитивті-негативті көзқарасты жою.

Ең алдымен, субъективтіліктің объективті шынайылықтың фактісі екенін, ол адамның шынайы өмірлік процестеріне кіреді, сондықтан да субъективтілік объективтілік болып табылатынын түсінген жөн. Адамның ішкі дүниесі, оның санасы, оның субъективтілігі шынайылыққа қатынас ретінде емес, шынайылықтың өзіне қатынасы сияқты көрініс табады.

Сана, ынта, сезім, ерік адамның өмірдегі тәжірибелік қатынасын іске асырады, саналы алға қойған мақсатына жетуді қамтамасыз етеді. Адами субъективтік - әлемді тәжірибелік меңгерудің нысаны. Субъективтіліктің пайда болуы мен дамуы адам ман адамның, адамның әлемге, қоғамға, тарихқа, өз-өзіне тәжірибелік қатынастарымен және оларды саналы реттеумен байланысты.

Қалайша, аталған субъективтілік объективтілікке төтеп бермейді, ол объективтілікке, адам өміріндегі шынайы тәжірибелік тәсілге тиесілі. Адами субъективтілік объективтілікке, заттануға қайшы; Субъективтілік (тұлғалылық, индивидуалдылық) әлемді, соның ішінде, адамды тек зат, объект ретінде қарастырғанда жойылады. Сондықтан да субъективтілік адам мен әлемді бөлмейді, бір-біріне қайшы қоймайды, керісінше, біріктіреді, ол адамды өмірдің субъектісі ретінде, объектінің сыртқы қатынастары мен манипуляцияларынан бөліп қарастырады.

Жоғарыда келтірілген адам субъективтілігі жөнінде ереже ғылыми және нақты-тәжірибелік мәнге ие: адами психология бүкіл шынай өмірімізді, тұрмыс-тіршілігімізді зерделейді; тірі адами байланыстар мен қатынастар психологиялық құрамына толы. Сондықтан да адами субъективтілік – объективті шынайылық ретінде (санамыздың феномені ретінде ғана емес) адам психологиясының жасанды пәніне, затына айналады.

Объектіні гуманитарлық тану ешқашан да жалғыз және соңғы дұрыс түрі емес. Адам және оның қызметі жаңа ұрпақпен жаңадан бағаланып отырады, жаңа ұғым мен мәнге толықтырылады.

Адамды және оның «екінші табиғатын» танудың негізгі тәсілінің бірі түсіну болып табылады. Тарихи оқиғаны, мәдениет туындыларын, басқа адамның ішкі күй-жағдайын түсіну танушы субъектінің мүдделес, қызығушылық қатынасын, оның танылатын нақтылықты өзіне тән тірі қабылдауын болжайды. Түсіну-бұл тек қана білім емес, сонымен қатар басқа адамдарға жан ашу, бірге күйзелу. Зерттеушінің жеке тәжірибесі, оның өнегелілігі, дүниетанулық құрулары, құнды хабардар болуы түсінудің ажырамас кезеңі болып табылады.

10. Психологияның әдістері.

Жаратылыстанудағы сияқты психологияда негізгі зерттеу әдістері бақылау және тәжірибе болып табылады. Психологияда бұл ортақ әдістің әрқайсысы әр түрлі нысанда болады; бақылау мен тәжірибенің бірнеше түрі бар. Психологияның ерекше ғылыми-зерттеу әдістеріне тестілеу, сұрау, талдау жатады. Сонымен қатар математикалық үлгілеу, статистикалық талдау және басқалары психологияда кең қолдану тапты. Бақылау әдісі-бұл оны келесі талдау және түсіндіру мақсатымен адамның сыртқы мінез-құлқын қасақана, жүйелі және мақсатқа бағытталған қабылдау. Психологияда объективті бақылау өзімен өзі сыртқы әрекетке емес, оның психологиялық құрамына бағытталған; бұл жерде өзінің психологиялық талдауын алатын және айқындайтын теория шекарасында анықталған болып табылатын қызметтің сыртқы жағы бақылаудың тек негізгі материалы. Бақылау және оның нәтижесін түсіндірудің табыстылығы зерттелетін облыстағы білімнің күй-жағдайына тәуелді болады. Зерттелетін құбылыстың табиғатын айқын түсінудің негізінде оның нақтылы факторларға тәуелділігі, сыртқы мінез-құлқының көрінуі болжанады. Болжам бақылау барысында тексеріледі және расталуы, анықталуы, жоққа шығарылуы мүмкін.

Бақылау ғылыми әдіс ретінде бірнеше талаптарға жауап беруі керек. Ол сайланатын, айқын қойылған мақсаттан шығуы, зерттелетін нақтылықтың айқын үзіндісін бөліп көрсете

білуі керек. Бақылау жоспарлы және жүйелі болуы керек, яғни жоспар негізінде құрылуы және анық уақыт аралығында жүргізілуі керек. Зерттелетін мінез-құлықты толық анықтау керек, яғни бақылаудың толықтығы қажет. Бақылау әдісінің объективтілігі жоғарылайды, егер зерттеуші техникалық құралдарды пайдаланса, мысалы бейнемагнитофон. Мұндай бақылауда зерттеуші толығымен сыртқы позицияға ие болады, әйтпесе мүлдем жағдайдан шығарылады. Зерттеуші болып жатқан мән-жайды көре отырып, өзі көрінбейтін бір жаққа жарық түсіретін Гезелла айналарын пайдалану арқылы бақылау, психологиядағы бақылау әдістерінің санаулы түрі ретінде болуы кездейсоқ емес. Бейнемагнитофонды пайдалану арқылы сондай нәтижелерге жетуге болады. Басқаша айтқанда, зерттеушілер бақылауда екендерін білмейтіндей және өздерін қалыпты жағдайдағы сияқты шынайы ұстауы үшін зерттеуші болмайтындай әсерге жету үшін арнайы тапсырма қойылады. Психологиядағы объективті бақылаудың қағидалық қиындығы психологиялық түсініктегі мінезқұлықтың сыртқы факторларын түсіндіру, түсінудің бір мағыналылығымен байланысты. Бақылаудың нәтижесінде бақылаушының тәжірибесі және саралау деңгейі білінеді. Басқаша айтқанда, сыртқы мінез-құлықтық фактілерді жүйелі және толық тіркеуде объективті болуы мүмкін, бірақ психологиялық түсіндіруде субъективті болады. Аталған қиындықтарды психологиядағы басқа да объективті әдістерді қолдану арқылы жеңуге болады.

Тәжірибе әдісі психологиядағы негізгі әдістердің бірі болып табылады. Психологиялық тәжірибенің негізгі мақсаты бақылаудағы сияқты объективті сыртқы қабылдауға маңызды ішкі психологиялық жағдайдың ерекшелігін қолайлы ету. Бірақ бақылаудан тәжірибе бірқатар ерекшеліктермен айрықшаланады.

Рубинштейн С.Л. тәжірибенің негізгі төрт ерекшелігін бөліп көрсетеді. Біріншіден, бақылаушы жағдайға белсенді қатыса алмайтын, басқаларға қарағанда тәжірибеде зерттеуші өзі зерттейтін құбылысты тудырады. Екіншіден, зерттеуші зерттейтін жағдайдың көріну және түрлену шарттарын өзгерте алады. Үшіншіден, зерттелетін процесті анықтайтын, заңды байланысты орнату үшін, бөлек шарттар шығарылып тасталуы мүмкін. Төртіншіден, эксперимент шарттың көлемдік арақатынасын түрлендіруге, зерттеуде берілгендерді математикалық өңдеуге рұқсат етеді.

Психологиялық эксперименттің екі түрін қарастырайық: лабораториялық және табиғи. Лабораториялық психологиялық эксперимент арнайы аспаптар және құрылғылар қолданатын, арнайы жағдай мен бақылау шарттарында өткізіледі. Психологиядағы лабораториялық эксперименттің алғашқы объектісі ретінде элементарлы психологиялық процестер ұсынылды: сезу, қабылдау, реакцияның жылдамдығы. Лабораториялық эксперименттің айрықшалайтын ерекшелігі ретінде зерттеу шарттарының қатаң сақталуы және алынатын ақпараттың дәлдігі табылады. Лабораториялық экспериментті қолдануда адамның тану процесін зерттейтін когнитивті психология үлкен жетістікке жетті. Адам психологиясын лабораториялық зерттеудегі негізгі орынды тану процесі құрайды.

Лабораториялық экспериментте алынатын ақпараттың ғылыми объективтілігін және практикалық маңыздылығын, жасалатын жағдайдың жасандылығы төмендетеді. Бұл экспериментте шешілетін тапсырманың сыналатын адамның нақ өміріндегі жағдайынан алыстығы сияқты, зерттеу барысындағы сыналатын адамдарға зерттеушінің әсер етуін тіркеу мүмкін еместігімен байланысты. Сондықтан лабораторияда алынған ақпаратты адамның нақ тіршілік әрекетіндегі жағдайға ауыстыру туралы проблема туындайды. Басқаша айтқанда, тәжірибе жағдайындағы адам өміріндегі маңызды жағдайларға үлгі жасайды ма? Бұл сұрақ әрқашан да лабораториялық психологиялық зерттеуде ашық болып қалады. Лабораториялық эксперименттің қолданылуы нақты заңгерлік қызметте оның еңбек сіңіргіштігінде, абстрактілігінде, жасандылығында үйреніп көрілмейді.

Шынайы психологиялық эксперимент лабораториялық эксперименттің аталған шектеулерін алып тастайды. Оның негізгі айырмашылығы зерттеу экспериментіндегілердің

өткізілу шарттарының шынайылығымен байланысты. Шынайы экспериментке қатысушы субъектілер өздерінің сыналуды ретінде қатысатындығы туралы білмейді.

Психологияның объективті әдісіне нақты адамның жағдайын, ерекшеліктерін, мінез-құлқын, адамдар тобын, психологиялық қызметін және т.б. айырып танытын және бағалайтын психологиялық диагностика мақсатында қолданатын тестілеу жатады. Бұл қатынаста тест экспериментке сәйкес. Сонымен қатар бұл екі әдісті, зерттеушімен сыналудың ұсынылатын тапсырмалар жүйесін құрауы байланыстырады.

Адамның ой- қабілетін жүзеге асырушы туынды интеллекті қалыптастыру жолында. «Ақылды» машиналар көп нәрсені жүзеге асыра алады, мысалы: тез санау түрлі варианттарды қарастыра отырып, олардың арасынан дұрыстарын таба білу, күрделі программаларды іске асыра алу сияқты әрекеттерді орындағанымен, бірақ олар сезіну мен уайымдау қабілеттерін иелене алмайды.

Адам белгілі бір мақсаттарды көздей отырып, әрекет етеді және сезеді; бір оқиға оның сезіміне терең әсер етуі мүмкін немесе керісінше салғырт қарауы да мүмкін. Адам іс әрекеттерінің күрделілігін түсіндіретін біздің ішкі жан дүниеміздің ерекше сипаты бар, бұл адамға тән ұмтылыстар, қалаулар, мақсаттар қызушылықтар және қажеттіліктер. Біз әрқашанда белгілі бір нәрселерді қалаймыз және белгілі бір нәрселерге ұмтылыс жасаймыз. Қажеттіліктер, қызушылықтар идеалдар адам іс әрекетінің қозғаушы күштерін құрайды.

Адам өз ойларына, мақсаттарына, сезімдері мен әрекеттеріне есеп береді. Адам ерікті түрде жасаған әрекеттерінде өзіне билік етеді, бір мотивтерді өзгелеріне бағындырады, қажеттісін қалауынан жоғары қояды. Адамның қабілетінде өзге тұлғалар, өзі және өзінің қоғамдағы орны көрініс табады.

Алайда адам нақты өзі есеп бере алмайтын және оларды туындататын қозғаушы күштер оның ой қабілетінде көрініс таппаған іс әрекеттермен де кезігуі мүмкін. Адамның психологиялық әлеміне ол өзі нақты есеп бере алмайтын құбылыстар да енуі ықтимал. Олардың қатарына автоматизмдер, әдеттер, интуиция, қызушылықтар жатады. Әр адам туындату себебі белгісіз немесе нақты түсініксіз болып табылатын кейбір әрекеттер туралы ойланады. Жоғарыда аталған құбылыстар адам өмірінің психологиялық мазмұнын құрайды.

Психикалық процесстердің әрқайсысы ішкі әлемге өзіндік бір ерекшелігін енгізеді. Әр адамның психологиялық әлемі ерекше және қайталанбас. Адамның ішкі өмірі оның тікелей өз іс әрекетінің және субъективті тәжірибесінің негізінде туындайды. Алайда психологиялық әлем тұйық, өзге адамдарға көрінбейтін, адамның өз ой қабілетіндегі құбылыстардың жиынтығы болуы мүмкін бе?

Онда адамның ішкі өмірі нақты ненің тәжірибесі болып табылады? Ол қайдан туындайды? Адам субъективтілігі қалай туындайды?

5. Тұрмыстық психологиядағы адамның ішкі өмірі

Адамның күнделікті өмірінің өзге тұлғалармен түрлі психологиялық байланыстар мен қатынастарға толы болуы, өз кезегінде тұрмыстық психологияның туындауына негіз болады. Тұрмыстық психологияны өзге ғылымға дейінгі деп те атайды. Дегенмен де екеуі бір мезгілде өмір сүрді. Тұрмыстық психологияның өкілдері нақты тұлғалар, белгілі бір деңгейде біздің әрқайсысымыз тұрмыстық психологтар болып табылады. Адамдар бір бірінен психологиялық зеректігімен және тұрмыстық ақылдығымен ерекшеленеді. Кейбір адамдар өте қабылдағыш келеді, олар азын аулақ нюанстардың өзінен адамның көңіл күйін, жағдайын, мақсатын бірден түсінеді. Ал өзгелері керісіншеқ нашар қабылдағыш, өзге тұлғалардың ішкі жағдайын нашар түсінетін болып келеді, яғни олардың психологиялық тәжірибесі аз. Сондай- ақ психологиялық зеректігі мен жасы арасында нақты тәуелділіктің жоқ екендігі айқындалған. Мысалы: өз қатарластарының, ата аналарының, оқытушыларының субъективті қасиеттерін

жақсы түсінетін балалар болса, ал кейбір ересек адамдар өзге адамдардың ішкі жағдайын нашар түсінеді.

Тұрмыстық психологияның негізін ортақ қызмет, демалыс, адамдар арасындағы қатынастар құрайды. Тұрмыстық психологияның қайнар көзін әрқашанда біз өзіміз тікелей жанасатын адамдар құрайды. Өз іс әрекетін өзге адамдармен келісімді түрде жүзеге асыру қажеттігі, сөйленген сөздің мағынасын түсініп қана қоймай оның мазмұнын түсіне білу, басқа дамның сыртқы кейпінен және іс әрекетінен оның мақсаты мен көңіл күйін аңғару, адамды ішкі өмірдің көп қырларын ерекшелеуге ынталандырады.

Тұрмыстық психологиядағы бастапқы білім адамның қызметі мен әрекетінен үздіксіз жүзеге асады, яғни психологиялық білім әрекетпен тығыз байланысты. Уақыт өте келе бұл әрекеттер адамның сөздерінде көрініс табады. Тіл тұрғысынан адамның ішкі әлемінің объективизациясы іске асады. Біздің тіліміз психологиялық фактілер мен құбылыстарды білдіретін сөздерден тұрады. Бұл сөздердің басым көпшілігі ғылыми психологияның мазмұнын құрайды. Әрине тұрмыстық психология мен ғылыми психологияда қолданылатын терминдердің мазмұнында біршама алшақтық бар. Дегенмен ғылыми психологияны енді меңгере бастаған дамның өмірлік тәжірибесі негізінде қалыптасқан өзіндік психология жөніндегі түсінігі, адам жөніндегі өз образы болады.

Тұрмыстық психологияның мазмұны ұлттық салт дәстүрлерден, ырымдардан, ертегілерден, мақал мәтелдерден, нақыл сөздерден, өлеңдерден т.б. көрініс табады. Мысалы: әлеуметтік мәртебенің немесе жас мөлшеріне байланысты топтардың өзгеруімен қатысты инициация дәстүрі. Ол адам психологиясына негізделген. Заттар мен ритуалдар инициацияға енгізілгендіктен, адамды жаңа өмірге енгізу, ноың ойында жаңа жағдайдың маңыздылығын ұғынуға, жаңа әлеуметтік рөлді игеруге көмектесу арқылы психологиялық қызметті атқарады. Педогог чекист А.с. Макаренканың сотталғандарды қайта тәрбиелеуде иі қолданатын ескі киімді көпшілік алдында жағу ритуалы сотталған үшін өткен өмірдің қайтып орлмайтындығын, жаңа өмірдің салтанатты түрде басталғандығын, жаңа тұлғаның өмірге келгендігін білдіретін болған.

Мол психологиялық тәжірибе ертегілерде жинақталған. Олардың басым бөлігінде бірдей кейіпкерлер әрекет етеді: ақымақ Иван, сұлу ханшайым, жалмауыз кемпір – ғажайып ертегілерде, қасқыр, аю қоян, түлкі - жануарлар туралы ертегілерде кездеседі. Аталған кейіпкерлер өмірде кездесетін адамдардың кейбірін, олардың мінез-құлықтарын сипаттайды.

Психолог М.С. Роговин ғылымға дейігі және тұрмыстық психология жазбаша көздерде екі жанрда ол характерологиялық шығармаларда, Теофрастың «Этикалық характерлер» трактатында Аристотельдің «Риторика» еңбегі және моральдық афоризмдер жанрында көрініс тапқанын атап өтеді. Әрине, өмірлік психология өнердің барлық салаларын қамтиды. Адамдардың көбі көркем шығармаларды, суреттерді, театралдық қойылымдарды адамның ішкі әлемін түсінуге мүмкіндік беретін амалдар ретінде қабылдайды.

6. Тұрмыстық және ғылыми психологияның айырмашылығы

Тұрмыстық психологияның болуы, оның ғылыми психологиямен қарым қатынасы жөніндегі сауалды туындатады. Бұл сұрақ академиялық қызығушылықпен қатар, тәжіртбелік мағынасы да бар. Объективті түрде біздің өміріміз психологиялық байланыстар мен қатынастарға толы. Егер спецификалық нысанда тұрмыстық психология әрекет етсе, біз оның таратушылары болғандықтан, күнделікті өмірден тәжірибе жинақтай отырып, біз бірте-бірте психологтарға айналамыз. Ал психолог ретінде өзге алдамды түсіне білу өнерін игерген, қабілеті бар, басқаларға психологиялық тұрғыдан әсер ете алатын адамды танимыз. Кейбірде адам табиғатының білгірлері психологияның теориялық негіздерімен де, тәжірибелік тәсілдермен де таныс емес.

Антроповедтік мамандықтарға тұрмыстық және ғылыми психология арасындағы қарым қатынас туралы туралы сауал ерекше мағынаға ие болады. Заңгердің психологиялық мәдениетінің деңгейі көптеген адамдардың физикалық және психикалық денсаулығына, қызметіне әсерін тигізеді. Заң әдебиеттерінде дарынды заңгер өз әріптестерінен ең бірінші психологиялық компоненттілігімен ерекшеленетіндігі туралы айтылады. Оңды заң қызметінің жетік маманы болу үшін тұрмыстық психологияны білу жеткілікті ме? Бұл сұраққа тек тұрмыстық және ғылыми психология арасындағы айырмашылықты білу арқылы ғана жауап беруге болады. Тұрмыстық және ғылыми психологияның объектілерінде айырмашылықтар бар, яғни басты айырмашылығы бұл психологиялық білімнің қайнар көзі не болатындығында. Тұрмыстық психологияның объектісі біз тікелей өзіміз қатынасатын нақты адамдар. Индивидуалды психологиялық тәжірибе, көбінесе жақын ортамен араласу және қарым қатынастағы тәжірибе негізінде қалыптасқан. Ғылыми психологияның объектісі тарихи тұрғыдан өзгеріске ұшыраған. Тұрмыстық және ғылыми психологияның келесі айырмашылығы бұл олардың ғылым деңгейінің кеңдігінде. Тұрмыстық психология нақты ситуациялар мен адамдарға тоқталса, ал ғылыми психология өзінің кең таралғанымен ерекшеленеді. Ол адамдардың қарым қатынасының, өзара әрекетінің және олардың ішкі өмірінің фактілері мен заңдылығын қамтиды. Олар нақты түсініктерде көрініс тапқан. Түсініктер адам психологиясының тұрақты қасиеттерін көрсетеді. Тұрмыстық және ғылыми психология, сондай ақ бұл білімді алу амалдарымен де ерекшеленеді. Адамның психология жөніндегі тұрмыстық білімі өзге адамдарды бақылау және өзін өзі қадағалау арқылы туындайды. Ал ғылыми психология жаңа білім алу үшін бірқатар әдістерді қолданады: мақсатты бағытталған бақылау, тәжірибе, тесттер т.б.

Ғылыми психологияның жаңа білім алуға әдістерінің көпшілігі оның тағы да бір ерекшелігін көрсетеді. Бұл оның материалдарының көптігінде және түрлілігінде. Бұл материал логикалық тұрғыдан бір-біріне қарама қайшы келмейтін конструкциялардан, түсініктерден, теориялардан құралады. Тұрмыстық психологиядағы білім жүйеленбеген, көбінесе біріне бірі қайшы келеді.

Тұрмыстық және ғылыми психологияның білім беру жолдары мен әдістері әр түрлі. Бір адамнан екінші адамға психологиялық білімдерді трансляциялау мүмкіндіктері түрлі.

ЛЕКЦИЯЛАР ЖИНАҒЫ

Кіріспе. Оқу іс-әрекетінің психологиялық теориясы

1. Оқу, оқу іс-әрекеті, оқыту, үйрену ұғымдары іс-әрекеттің жетекші түрі. 2. Оқу іс-әрекетінің құрылымы.

3. Қажеттілік, міндет, түрткілер, әрекет, операциялар.

4. Психологиядағы оқыту теориясы.

Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы. Оқудың жалпы теориясының негізін қалағандар Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, А.Дистерверг, И. Гербарт, біздің елімізде –К.Д.Ушинский, П.Ф.Каптерев, С.Т. Шацкий, А.П.Нечаев, М.Я.Басов, П.П. Блонский, Л.С.Выготский, Н.К.Крупская, А.С. Макаренко, сонымен қатар ХХ ғасырдың ортасындағы отандық және шетелдік педагогикалық психологияның көрнекті өкілдері Д.Б. Эльконин, В.В.Давыдов, А.К. Маркова, П.Я.Гальперин, Н.Ф. Талызина және т.б. (оның психологиялық негізі, іс-әрекет теориясының кең контекстінде Л.С.Выготский, С.Л. Рубинштейн еңбектерінде қаланған, ал нақты мазмұнын А.Н.Леонтьев тұжырымдаған) оқыту теориясына жаңа мәселе қойды: іс-әрекет субъектінің өзінің әрекеттер үрдісінде өзгеруі, яғни, әрекеттің жалпыланған тәсілдері арқылы оқу міндеттерін орындау барысында танып отырған пәннің объективті қасиеттерін қайта өндіретін әрекеттер процесінде өзгеруі. Оқу іс-әрекеті теориясы тарапынан қойылған мәселелердің өзектілігі мен дер мезгілдігі тек оқыту шарттарына қатысты осы теория

қалыптастырылған мектепке ғана таратылмайды, сонымен бірге жоғары оқу орнындағы оқытуға, студенттердің іс-әрекетіне де таратылады. Оқу іс-әрекеті теориясының жоғары оқу орнындағы оқытуға таралуының өзектілігі мен дер мезгілдігі былайша анықталады: жоғары мектептерде, мұндағы оқытуды да, студенттің оқу іс-әрекетін де қайта іс-әрекетін де қайта ұйымдастыруға мүмкіндік беретін белгілі бір позитивті беталыс қалыптасқан. Оқу іс-әрекетінің анықтамасы «Оқу іс-әрекеті» түсінігі үнемі бір жақты түсінік деп айтуға келмейді. Кең мағынада алғанда ол кейде үйренудің, оқудың және оқытудың синонимі ретінде жөнсіз қарастырылады. Тар мағынада, Д.Б.Эльконин бойынша –кіші мектеп жасындағы іс-әрекет түрі. Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов, А.К.Маркова жұмыстарында « оқу іс-әрекеті» түсінігі, субъектінің оқу пәніне деген, С.Л.Рубинштейн бойынша түсіндірілетін, бүкіл оның барысындағы ерекше «жауапкершілік қатынаспен» теңестіріле отырып, іс-әрекеттік мазмұн мағынаға толады. Д.Б.Эльконин бойынша, «оқыту іс-әрекеті-бұл өз мазмұны жағынан ғылыми түсініктер саласындағы әрекеттің жалпыланған тәсілдерін игеру болатын іс-әрекет, мұндай іс-әрекет сәйкес түрткілермен қозғалуы керек. Осындай мотивтер ретінде әрекеттердің жалпыланған тәсілдері бола алады немесе, басқаша айтқанда өзіндік өсу, өзіндік шыңдалу мотивтері. Егер де оқушыларда осындай мотивтерді қалыптастыра алған жағдайда, онда жаңа мазмұнға тола отырып, іс-әрекеттің жалпы түрткілері, яғни мектеп оқушысының қоғамдық бағалы іс-әрекетті жүзеге асыру позициясы мен байланысты түрткілері қуатталады». Оқу іс-әрекетінің құрылымдық ұйымдасуын Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов теорияларының жалпы контекстінде сипаттай отырып И.И.Ильясов былай деп көрсетеді « оқу ситуациялары мен міндеттерінің сипатталатыны, мұнда оқушы әрекеттің жалпы тәсілін игеруге тапсырма мен оны игеру мақсатын алады, және де белгілі бір кластағы міндеттерді шешудің жалпы тәсілдерін табу үшін үлгілер мен нұсқау алады. Оқу әрекеттері –бұл оқушылардың ғылыми түсініктер мен әрекеттердің жалпы тәсілдерін алуы мен табуы, және де оларды өндіру мен нақты міндеттерді шешуде қолдану әрекеттері. Бақылау әрекеттері. Бақылау әрекеттері өзінің оқу әрекеттерінің нәтижелерін берілген үлгілермен жалпылауға бағытталған. Бағалау әрекеттері берілген ғылыми білімдермен міндеттерді шешудің жалпы тәсілдерін игерудің соңғы сапасын белгілейді». Қажеттілік, міндет, түрткілер, әрекет, операциялар. Қажеттілік дегеніміз-өмір мен дамудың белгілі бір жағдайларында адамның міндетті түрде керек ететін қажетсінулер. Қажеттіліктер адам бойындағы белсенділік сезімін оятады. Адамдар өмір сүру үшін қоғамдық өндірісті қалыптастырады және дамытады. Сонымен бірге, қажеттіліктер өндірістің өсуі мен қатар дамып отырады. Қажеттіліктер белгілі дәрежеде адамның күйініш-сүйінішіне, ойлауына және ерік-жігеріне әсер етеді. Қанағаттандырудың түрі мен тәсіліне қарай, қажеттіліктің орындалу немесе орындалуына байланысты адамдар мазасыздану немесе тыныштану, рақаттану немесе азап шегу сезімдеріне тап болады. Қажеттілік-адамның ойлау қызметін тудыратын негізгі күш болып табылады. Өз қажеттіліктерін өтеу үшін адам белгілі бір құралдарды табуға, ал соларға сүйене отырып, әр түрлі теориялық және практикалық міндеттерді шешуге тиіс. Түрткіні түсіндіру бұл түсінікті не қажеттілікпен, не осы қажеттілікті бастан кешіру және оның қанағаттануымен, не қажеттілік затымен теңестіріледі. А.Н.Леонтьевтің іс-әрекет теориясы контекстінде « түрткі» термині « қажеттілікті бастан кешіруді белгілеу үшін емес, берілген жағдайда осы қажеттіліктің нақтыланатын объективін білдіреді және іс-әрекет оны тудырушы ретінде не нәрсеге бағытталатынын білдіруші ретінде қолданылады». Түрткіні «затталған қажеттілік» ретінде түсіну А.Н.Леонтьев бойынша, оны іс-әрекеттің өзінің құрылымына енетін ішкі түрткі ретінде анықтауға мүмкіндік беретінін атап өтейік. Түрткіні зерттеудегі жетекші зерттеушілердің бірі- Л.И.Божович берген анықтама неғұрлым толық табылады. Л.И.Божович бойынша, түрткі –іс-әрекет сол үшін жүзеге асырылатын нәрсе, «түрткі ретінде сыртқы дүние заттары, елестетулер, мұраттар, сезімдер мен уайымдар болуы мүмкін». Бір сөзбен айтқанда, қажеттілік өзінің іске асуын тапқан нәрсенің барлығы. Түрткінің мұндай анықтамасы энергетикалық, өзгермелі және мазмұндық жақтары бірігетін оның түсіндірілуіндегі

көптеген қарама-қайшылықтарды шешеді. Сонымен бірге, атап кетейік, «түрткіні» түсінігі енді «мотивация» түсінігі, ол «іс-әрекеттің нақты формаларының пайда болуын, бағытын және іске асырылу тәсілін анықтайтын тұлғаның өз мінез-құлығының ішкі және сырқы факторларын байланыстыруының күрделі механизмі ретінде болады». Оқу әрекеттерін талдауда олардың операциялар деңгейіне өтуі маңызды болып табылады. А.Н.Леонтьев бойынша, операциялар –бұл өз мақсаты көрсетілген белгілі бір шарттарға жауап беретін әрекеттер тәсілі. Оқытудағы саналы мақсатқа бағытталған әрекет көп рет қайталана отырып, басқа неғұрлым күрделі әрекеттерге қосыла отырып, біртіндеп оқушының саналы бақылау объекті болудан қалады да, неғұрлым күрделі әрекеттерді орындау тәсіліне айналады. Бұл операцияға айналған бұрынғы саналы әрекеттер, аталмыш саналы операциялар. Мысалы, шет тілін меңгеруде ана тіліне үйреншікті емес дыбысты ауызша айту әрекеті (мысалы, орыс тілі үшін таңдаймен, мұрынмен шығаратын дыбыстар) жеткілікті түрде қиын болып табылады. Ол мақсатты, саналы түрде тәсілі мен іске асыру орны бойынша қадағаланады, оқушының ерік - жігер күшін талап етеді. Осы әрекетті өңдеу мөлшеріне байланысты айтылған дыбыс буынға, сөзге, сөз орамына енеді. Оны айту әрекеті автоматтандырылып, санамен қадағаланбайды, сана іс-әрекетінің басқа одан да жоғары деңгейлеріне бағытталады және басқа әрекеттерді орындау тәсіліне айнала отырып, « фондық автоматизм» деңгейіне өтеді (Н.А. Бернштейн). Қарапайымдалған әрекет басқа, неғұрлым күрделі әрекеттерді орындау шартына айналады және операциялар деңгейіне, яғни сөздік іс-әрекетті орындау техникасына өтеді. Бұл жерде операцияларды басқару оның фондық деңгейімен жүзеге асады. Н.А.Бернштейн бойынша қозғалыстың техникалық компоненттерінің төменгі, фондық шарттарға ауысу процесі әдетте, жана қозғалыстық дағдылардың өндірілу үрдісінде қозғалыстардың автоматтандырылуы болып табылады және басқа афферентацияға ауысу мен белсенді зейіннің жеңілдетуімен тығыз байланысты. «Саналы» операциялармен қатар, іс-әрекетте бұрын мақсатқа бағытталған әрекеттер ретінде саналанбаған операциялар да бар. Олар өмірлік іс-әрекеттің белгілі бір шарттарына бейімдену нәтижесінде пайда болған. А.Н.Леонтьев бұл операцияларды баланың тілдік дамуы үлгісі ретінде көрсетеді, оны айтудың грамматикалық өңдеу тәсілдері үлкендердің сөздік қарым-қатынас нормаларына интуитивті бейімделу. Бала бұл әрекеттерді саналамайды, соның салдарынан олар тиісті түрде анықталмайды. Сондықтан оның өзінің ішкі түйсікпен еліктеуі нәтижесінде қалыптасушы операцияларының мәні-ішкі, интеллектуалдық әрекеттері. Олар дамыту немесе оқытуда пайда болатын сыртқы заттық саналы әрекеттердің (Ж. Пиаже, П.Я. Гальперин) интериоризациясының нәтижесі болуы мүмкін немесе психикалық үрдістердің операциялық жақтарын көрсетуі мүмкін: ойлау, ес, қабылдау.С.Л.Рубинштейн бойынша, «ойлау іс-әрекетінің құрлысын анықтайтын және оның ағымын шарттайтын операциялар жүйесі осы іс-әрекет үрдісінде өзі қалыптасады, түрленеді және бекітіледі» және ары қарай « алдында тұрған міндетті орындауда ойлау түрлі операциялар көмегі мен жүреді. Бұл операциялар ой үрдісінің әр түрлі өзара байланысты және бір-біріне өтетін жақтарын құрастырады». Мұндай операцияларға С.Л.Рубинштейн салыстыруды, талдау, синтез, абстракция, жалпылауды жатқызады. Айта кетейік, сәйкес ішкі ақыл-ой операциялары қабылдаудың (В.Я.Ляудис) және басқа психикалық процестердің құрылысын анықтайды. Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар 1.Оқу іс-әрекеті дегеніміз не? 2. Оқу іс-әрекетінің құрылымына сипаттама беріңіз. 3.Қажеттілік, міндет, түрткілер, әрекет, операцияларының ерекшеліктері қандай? 4.Психологиядағы оқыту теориясы Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи теориясына сипаттама беріңіз. 5.Проблемалық оқыту теориясын кімдер зерттеді? Әдебиеттер тізімі Негізгі әдебиеттер: 1. Бадмаев Б.Ц. Психология : как ее изучить и усвоить.- М., 1997.- 256 с. 2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения.- М., 1996.- 544 с. 3. Ильенков Э.В. Школа должна учить мыслить // Хрест. По педагогической психологии.- М., 1995.- 312 с. 4. Ильясов И.И. Обучение студентов деятельности учения.- М., 1989.- 211 с. 5. Леонтьев А.А. Психологические особенности лектора. - М., 1981.-80с. Қосымша әдебиеттер: 6. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии.-М., 1989.- 77 с. 7.

Панибратцева З.М. Методика преподавания психологии. - М.,1971.- 152 с. 8. Лекерова Г.Ж. Психология мотивации. - Шымкент, 2001 9. Немов Р.С. Психология. Пособие для учащихся 10-11 классов.-М., 1995.- 112 с. Лекция 3, 4. Жоғары оқу орындарында оқыту мен оқу теориясы 1.Психологиядағы оқыту мен дамыту ара қатынасының мәселесі. 2.Л.С.Выготский бойынша «жуық даму аймағы». 3.Дамыта оқыту теориясы. 4. Дамыта оқыту Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов бойынша теориялық ойлауды дамыту. 5. Архангельский, Бабанский жоғары оқу орнындағы оқыту ерекшеліктері туралы. Адамды оқыту мен дамытудың арасындағы байланыс-педагогикалық психологияның ең бір маңызды мәселесінің бірі. Оны қарастыру барысында: а) дамытудың өзі күрделі инволюция-лық- эволюциялық алға жылжушы қозғалыс болып табылады, оның жүру барысында адамның өзінде ілгерінді-кейінді интеллектуалдық, тұлғалық, мінез-құлықтық, әрекеттілік өзгерістер жүреді (Л.С.Выготский, Б.Г.Ананьев); б) дамыту, әсіресе тұлғалық өмірдің өзі тоқтаған сәтіндей дейін тоқтамайды, ол тек бағыты, қарқындылығы, сипаты мен сапасы бойынша ғана өзгеріп отырады. Дамытудың ортақ сипаттамалары: қайтымсыздық, прогресс-регресс, бірқалыпсыздық, алдыңғының жаңада сақталынуы, өзгеру мен сақталудың бірлігі болып табылады. Психикалық дамуды анықтаушы факторлар ретінде В.С.Мухина оның алғышарттарын, дамудың шарттары мен байланыстарын және баланың ішкі позициясын қарастырады. Білім берудің кез-келген жүйесінің негізгі мақсаты-білім алушы (оқушы) тұлғасының дамуы жөнінде айта келе, ең алдымен қазіргі замандағы педагогикалық психологияның негізгі ережелерінің бірін атап өту қажет, оған сәйкес оқыту адамның психикалық және жалпы алғанда, тұлғалық дамуының шарты ғана емес, сонымен қатар оның негізі және құралы болып табылады. Оқыту мен дамытудың ара қатынасының сипаты туралы сұрақта маңызды. Бұл сұраққа жауап педагогикалық психология үшін өте маңызды. Оқыту мен дамытудың ара қатынасы Бұл сұрақты шешуде әр түрлі көзқарастар бар. Мысалы, олардың бірі бойынша оқыту дегеніміз дамытудың өзі (У.Джемс, Э.Торн-дайк, Дж. Уотсон, К.Коффка), алайда, оқыту табиғатын (оқу, үйрету) барлығы өздерінше түсінеді. Басқаларға сәйкес, оқыту-бұл тек қана жетілудің, дамудың сыртқы шарттары. «Даму-мүмкіндік туғызады, оқыту- оны жүзеге асырады» немесе, басқа сөзбен айтқанда, «оқыту дамытудың ең аяғында келе жатыр».Ж.Пиажеге сәйкес, «баланың ойы белгілі фазалар мен кезеңдерден қажеттілік болғандықтан өтеді, ол баланың оқытылуы, оқытылмауына тәуелсіз». Отандық психологияда Л.С.Выготский тұжырымдаған және зерттеушілердің көпшілігі құптайтын көзқарасты ұстанады. Бұл көзқарасқа сәйкес, оқыту мен тәрбиелеу баланың психикалық дамуында жетекші рөл ойнайды. «Оқыту дамуда тек қана жуық арада болатын салдар ғана емес, алыс болашақта болатын салдарға ие болады, оқыту тек қана дамудың соңынан ғана, онымен қатарласа жүріп отыра алады, ол дамудың алдына түсіп, оны ары қарай итермелеп, онда жаңа қасиеттер туғызып жүре алады». Бұл ереже тек қана отандық психологияда ғана үлкен бетбұрыс емес, сонымен бірге оны АҚШ-та қабылдаған Дж. Брунердің когнитивтік психологиясы үшін үлкен бетбұрыс болды. Брунер атап өткендей, «ғылым негіздерін оқытуда, ең қарапайым деңгейдің өзінде, баланың танымдық дамуының табиғи ағымына көзсіз еріп отыруына болмайды. Оқыту осы дамытудың жетекші факторы бола алады, ол оқушыға қызықты және әлбетте жүзеге асырылатын мүмкіндіктерді пайдаланып, өз дамуын қарқынды түрде жүргізу мүмкіндігін ұсынады». Л.С.Выготскийдің тезисі бойынша, оқыту мен дамыту-біртұтас оқыту дамытуды озып өтіп, оны стимулдайды, және дәл сол уақытта оның өзі актуалды дамуға сүйенеді. Осыдан барып, оқыту «кешегі күнге емес, бүгінгі күнге бағыттануы» тиіс. Бұл ереже оқытуды ұйымдастырудың барлығына, жалпы педагогика үшін маңызды. Дамудың қарастырылған мәселелері бірқатар сұрақтардың жауабы болып отыр: тұлғаның психикалық дамуының жалпы бағыттары қандай, оның қозғалтушы күшіне, дамудың әлеуметтік жағдаяты қандай, ол қандай негізгі бағыттар бойынша жүреді. Кез-келген тип бойынша жүзеге асырылатын оқыту, егер ол басқарылатын және өзінің негізгі мақсаты-оқушы тұлғасын дамытуға, оның психикалық дамуына қол жеткізгісі келсе, осы сәттердің барлығын ескере алмауы мүмкін

емес. Л.С.Выготский бойынша «жуық даму аймағы». Даму баяу, бірқалыпты немесе қызу жүре алады. Л.С.Выготскийдің анықтамасы бойынша, революциялық, кей жағдайларда апаттық сипатта бола алады. Л.С.Выготский бойынша, психологияда дағдарыстық кезеңдердің бес түрі белгілі. Жаңа туған нәресте дағдарысы дамудың ұрықтық кезеңін нәрестелік жастан бөледі. Бір жас дағдарысы-нәрестелік жасты ерте балалық шақтан бөледі. 3-жастың дағдарысы- бұл ерте балалық шақтан мектепке дейінгі жасқа көшу. 7-жастың дағдарысы мектепке дейінгі жастан жасының арасындағы қосушы буын болып саналады. 13 жастың дағдарысы-бұл мектеп жасынан пубертаттық жасқа көшудегі дамуда үлкен өзгеріспен сәйкес келеді (пубертаттық-толысқан, жыныстық қалыптасу) . Бұл жерде дамудың салыстырмалы, бірқалыпты және шұғыл өзгерістеріндегі сәттердің біршама кезектесуінің ортақ схемасы тұрақты болып қалады. Бұл жағдайда дағдарыстардың баланың өмір сүру жағдайында орын алатын өзгерістермен байланысты екеніне назар аудару қажет, мысалы оның мектепке дейінгі балалық шағынан мектепте оқу кезіндегі балалық шағына көшуімен байланысты. Дамудың әлеуметтік жағдаяты Л.С.Выготский педагогикалық психология үшін өте маңызды «дамудың әлеуметтік жағдаяты» ұғымын кіргізді. Дамудың әлеуметтік жағдайы бала мен әлеуметтік ортаның қарым-қатынас-ының белгілі бір жүйесі болып табылады, ол даму процесінің мазмұнын, бағытын және жаңадан пайда болған негізгі өзгерістер мен байланысты оның орталық бағытының қалыптасуын анықтай-ды. Бұл жүйенің өзгеруі жас ерекшеліктердің өсімінің негізгі заңын айқындайды. «Осы заңға сәйкес, баланың белгілі бір жаста дамуын қозғаушы күштер ішкі қажеттілік пен дамудың әлеуметтік жағдаят-ының күшін жоғалтуын анықтай отырып, осы жаста дамудың барлық даму негіздерін теріске шығару күйзелтуге сөзсіз әкеліп соғады, дамудың берілген дәуірінің аяқталуы келесі немесе жоғары жас ерекшелікті сатыға ауысқанын анықтайды». Сонымен қатар, Л.С.Выготский әр уақытта психикалық даму-бүкіл тұлғаның біртұтас дамуы деп үнемі ерекше атап өтеді. Баланың әлеуметтік өмір шындығына қатынасы ретінде дамудың әлеуметтік жағдаяты деген ұғымға осы қатынастарды жүзеге асырушы құралдарды-жалпы әрекет пен жетекші әрекеттің нақты түрлері де кіреді, атап айтқанда, Л.С.Выготский бойынша, «әрекет-тің кейбір түрлері берілген кезеңде жетекші болады және тұлғаның әрі қарай дамуында үлкен маңызы болады, басқалары-азырақ. Кей-біреулері дамуда басты рөлді ойнайды, басқалары бағынышты рөл ойнайды». Дамыта оқыту теориясы. Ағымдағы жүзжылдықтың 30 жылдары Л.С.Выготский қазіргі замандағы оқытудың концептуалдық қағидаларының бірін тұжырымдады: «Оқыту дамытудың аяғында сүйретілмей, оны артынан жетелеп келеді». Егер осы ереженің бірінші бөлімі психикалық даму мен оқытудың байланысын тіркеп отырса, онда екіншісі-оқытудың осындай рөлін қамтамасыз етуші психология-лық механизмдердің қандай екендігі туралы сұраққа жауап ұйғарады. Бұл жерде Л.С.Выготский бала дамуының «ішкі сипаты бар, бұл жетілу мен оқытудың әсері бірге қосылатын біріңғай процесс екенін» атап өтті. Л.С.Выготскийдің, Д.Б. Элькониннің В.В.Давыдовтың өздерінің зерттеулері баланың өмірге белсенді бейімделуінің барлық жағдайын бейнелейтін дамыта оқытудың отандық тұжырымдамасы әзірлемесінің психологиялық негіздерін салды: табиғат әлеміне, жалпы адамзаттық мәдениетке, маңызды басқа әлемдерге ену, сонымен қатар, баланың өзіндік сана-сезімін дамыту. Давыдов бойынша дамыта оқыту В.В. Давыдовтың дамыта оқыту жүйесі оқытудың қазіргі жүйесіне ең алдымен, оқушының танымдық әрекеті, танымның бағыты бойынша қарама-қарсы қойылған. Қазіргі оқыту көп жағдайда жекеден, нақтыдан, жалғыздан-ортаққа, абстрактіліге, ұқсастыққа бағытталған; жағдайдан, факіден-жүйеге; құбылыстан-мәнге бағытталғаны мәлім. Осындай оқытудың барысында дамитын баланың ойлауы В.В.Давыдов бойынша, эмпирикалық деп аталады. Л.С.Выготский мен Д.Б.Элькониннің жұмыстарының жалпы теоретикалық контекстінде В.В.Давыдов оқытудың жаңа жүйесінің дәстүрлерден гөрі: жалпыдан жекеге, абстрактіден нақтыға, жүйе-ліден жалғызға бағытталған теоретикалық әзірлемелеу мүмкіндігі туралы мәселе көтерді. Осындай оқытудың процесінде дамитын баланың ойлауын В.В.Давыдов теоретикалық, ал осындай оқыту-дың өзін –

дамытушы деп атады. Бұл жерде В.В.Давыдов ой-еңбегінің дамуында оқытудың жетекші маңыздылығы, ең алды-мен, меңгерілетін білімдердің мазмұны арқылы көрінеді деген Л.С.Выготский мен Д.Б.Элькониннің негізгі ережелеріне сүйенеді, одан оқытудың ұйымдастырудағы әдістер (немесе тәсілдер) туады. Занков жүйесі бойынша дамыта оқыту Л.В.Занков мектеп оқушыларын қарқынды дамыту міндетін қоя отырып, оның көзқарасы бойынша, оқу материалының заңсыз жеңілдетуінің, оның қисынсыз баяу оқытылуы және бірсарынды қайталануын сын көзбен бағалайды. Және де сол уақытта оқу материалының өзін де Л.В.Занков «теоретикалық білімнің тапшылығымен, дағдыларды меңгеруге бағытталған сипаттының үстірттігімен» сипатталады. Л.В.Занков бойынша, дамыта оқыту ең алдымен, осы уақыттағы жетіспеушіліктерді жоюға бағытталған. Л.В.Занковтың зерттеген дамыта оқытудың эксперименталдық жүйесінде келесі принциптер орын алады: - қиындықты жоғары деңгейде оқыту. Оны жүзеге асыру қиындық өлшемін сақтау, тоқсауылдарды жою, оқылатын құбылыстардың өзара байланысы мен жүйелігін түсінуді ұйғарады (бұл принциптің мазмұны оқытудағы проблемалықпен байланыса алады); - теоретикалық білімдердің жетекші рөлі, принципі, оған сәйкес ұғымдар, қарым-қатынастар, оқу пәнінің ішіндегі байланыс пен пәндер арасындағы байланыс дағдылар қалыптастыру маңыздылығынан кем емес (бұл принциптің мазмұны әрекеттің жалпы принциптерін түсіну маңыздылығымен байланыса алады); - мектеп оқушыларының өзінің оқуын өзіндік сана-сезімімен ұғынуы. Ол рефлексия, өзін оқу субъектісі ретінде ұғынуы (бұл принциптің мазмұны тұлғалық рефлексияны дамыту, өзін-өзі реттеумен байланыса алады); - барлық оқушылардың дамуы бойынша жұмыс принципі. Оған сәйкес, жеке ерекшеліктер ескерілуі тиіс, себебі «дамыту оқытудың нәтижесі» (бұл принциптің мазмұны білім беру процесін адамгершіліктендірумен байланысады). Л.В.Занков негізгі ерекшеліктері болып: мектеп оқушыларының жоғары жалпы дамуына бағытталуы (бұл жүйенің басты сипат-тамасы); оқытудың жүргізілуінің жоғары деңгейдегі қиыншылығы; оқу материалын өтудің тез жылдамдығы, теоретикалық білімдердің үлес салмағының күрт көтерілуі. Оқытудың берілген жүйесі ойлауды, оқушының эмоциялық саласын дамытады, оқығанының негізгі мазмұны мен жалпы мағынасын анықтауға және түсінуге үйретеді.

"Жүріп-тұру ережесінің психологиялық-зәңи аспектілері. Адамның сезімі мен эмоциясы."

Жоспар.

1. Жүріп-тұрудың қозғаушы және тартушы қасиеттері.
2. Ерікті жүріп-тұру тәрбиенің механизмдері.
3. Сезім мен эмоция адамның рухани өмірінің ерекше жағы ретінде.
4. Сезімнің нысандары мен түрлері.

1. Жүріп-тұрудың қозғаушы және тартушы қасиеттері.

Психологияда адамның жүріс-тұрысын қалыптастырудың қайнар көзі ретінде келесіде ұғымдар қолданылады: "мұқтаждық", "қажеттілік", "тілеу", "себеп".

Адамның жүріс-тұрысының белсенділігінің қайнар көзі ретінде мұқтаждық пен қажеттілік ұғымдары қолданылады. Қажеттілік адамның өмір сүруі үшін керек объектілеріне мұқтаждығынан туындайтын адамның жағдайы ретінде айқындалады және оның белсенділігінің шығу көзі ретінде көрініс табады.

Адам жеке индивид, жеке тұлға ретінде қалыптасады және органикалық қажеттіліктерге туғанынан ие. Қажеттілік- бұл әрқашанда кез-келген нәрсеге, заттарға немесе жағдайларға қажеттілік. Мұқтаждықтың өзінің объектісімен арақатынасы мұқтаждығының жағдайын қажеттілікке айналдырады, ал оның объектісін қажеттіліктің пәніне айналдырады және сол

арқылы белсенділікті қалыптастырады.

Заттай қажеттілік бұл тілек немесе себеп. Психолог А.Н. Монтьев : "... субъект қандай да бір затқа өте қажет болған кезде, қандай нәрсе оның сол қажеттілігін толық қанағаттандыра алатындығы нақты жазылмаған.

Қажеттілік бірінші рет қанағаттандырылғанға дейін өзінің қай затқа мұқтаж екендігін білмейді, ол зат айқындалуы қажет. Тек қажет зат табылуы нәтижесінде қажеттілік қанағаттандырылады және қабылданған зат бағдарлаушы қызмет атқарып, себепке айналады." Ағартушы Феофанның айтуынша : "Жан мен тән қандай да бір қажеттілікке ие, бұл қажеттіліктерге тұрмыстық, яғни отбасылық және қоғамдық қажеттіліктер қосылады. Бұл қажеттіліктер нақты бір затқа мұқтаждықты тудырмайды, алайда бұл қажеттіліктерді қанағаттандыруға итермелейді. Қажеттілік қанағаттандырылған соң, келесіде сол затқа деген тілекке ұласады. Тілек әрқашанда қажеттілікті қанағаттандыратын нақты затқа ие. Өзге қажеттіліктер әр-түрлі жолмен қанағаттандырылады : сондықтан қажеттілікпен қатар кейде бір затқа, кейде 2-затқа деген әр-түрлі тілектер пайда болады."

Қажеттілік адамның белгілі бір нәрсеге мұқтаждығы ретінде белсенді, енжар күйде болады: енжар болатын себебі мұнда адамның мұқтаж нәрсеге тәуелділігі көрінеді және белсенді болатын себебі бұл мұқтаж нәрсеге талпындырады.

Бірақ талпыну-бір бөлек, ал сезіну және түсіну-бір бөлек. Сезіну немесе түсіну дәрежесіне сай талпыну тілек немесе **құштарлық** ретінде көрініс табады. Ойластырылмаған қажеттілік алғашқыда **құштарлық** болып табылады.

Құштарлық ойластырылмаған және затсыз. Алғашқыда адам тек сезінеді, оның алдында мақсат жоқ және ол қандай затпен өзінің қажеттілігін қанағаттандыратын біліейді. Қажеттілік ойластырылған және заттай болуы керек, ал **құштарлық** тілекке ұласуы қажет. Адамның қажеттілігі тілекке ұласқан кезде адам өзіне не қажеттігін түсінеді. Мақсат адамның белгілі нәтижеге жету үшін бағытталған адамның тілегі.

Адамның даму тарихы оның қажеттілігінің даму тарихынымен тығыз байланысты. Адамның тамаққы, тұрғын үйге, киімге, тынығуға деген қажеттілігі оны **қызмет** итермелейді. Еңбек адамның алғашқы қажеттіліктерін қанағаттырудың түрлі тәсілдерін өндіру барысында жаңа қажеттіліктерді тудырады. Қажеттіліктің дамуы өндірудің қажетті сәті ретінде танылған.

Адамның қажеттіліктері материалдық (тамаққа, тұрғын үйге, киімге, т.б.) және рухани (қарым-қатынаста, ғылыммен, өнермен айналысуда, т.б.) болып бөлінеді. Психологияда адамның қажеттіліктері әр-түрлі классификацияларға бөлінеді. Гуманистикалық психологияның негізін салушы А.Маслоу адам қажеттіліктерін 5 топқа бөледі : қажеттіліктің 1- тобы- витальдық (биологиялық) қажеттіліктер, олардың қанағаттандырылуы адам өмірін бірқалыпты ұстап отыру үшін қажет. 2-топ- қауіпсіздікке қажеттілік. 3-топ- махаббатқа және өзге адамдардың сүйіспеншілігіне деген қажеттілік. 4-топ- өзін-өзі құрметтеу және өз-өзіне баға беру қажеттілігі. 5-топ- өзін-өзі қалыптастыруға қажеттілік.

Тұлғаның факторлық концепциясының өкілі Дж. Гилфорд қажеттіліктің келесідей түрлері мен деңгейлерін бөліп көрсетеді: 1) органикалық қажеттілік (суға, тамаққа, жалпы белсенділікке); 2) қоршаған ортаға қажеттілік (ыңғайлы, жайлы орта); 3) жұмыспен байланысты қажеттіліктер (шыншылдық, белсенділік, т.б.); 4) индивидтің жағдайымен байланысты қажеттіліктер (бостандыққа деген қажеттілік); 5) әлеуметтік қажеттіліктер (өзге адамдарға деген қажеттілік).

Келтірілген адам қажеттілігінің классификациясы эмпирикалық болып табылады. Бұл адам қажеттілігінің қалыптасу теориясының жоқтығымен түсіндіріледі.

Жаңа туған сәбидің қажеттіліктері абстрактілі және негізсіз. Қажеттілік өзінің заты арқылы айқындалады және одан тыс әрқашанда формальды түрде болады.

Гегельдің ойынша қажеттіліктің шығу тәсілі тек айқай болуы мүмкін, ол - абстрактілі, жалпыға ортақ, "ешқандай талапсыз". Осы "ешқандай талапсыз" психологияда қажеттіліктің сапасы ретінде айқындалады. Қажеттілік "іштей" даму ретінде, өзін қоршаған ортаға деген

талап ретінде, бар нәрсені өзіне қажет нәрсемен ауыстыру ретінде түсіндіріледі. Немесе қажеттілік "сырттай" қалыптасу мәжбүрлі қажеттілік, ықтиярсыздық жағдайы түрінде айтылады.

Алайда келтірілген альтернатива шындыққа жанаспайды :қажеттілік іштен де емес, сырттан да емес, "арасында" туындайды. Басында талаптан тыс ересек адам мен сәбиде біріккен болмыс болады. Сәбиде ересек адамға ешқандай талап жоқ, ал ересек адам сәбиден еш нәрсе талап ете алмайды.

"Қажеттілікті туындататын жалғыз жағдай бар - ол ересек адам сәбиден бір болудан бас тартқан, өзінің орнын басатын басқа адаммен ауыстырғанда пайда болады.

Міне осы алмастырумен, ересек адаммен жатсынуымен ең алғаш рет арнайы функционалдық орган "қажеттілік" қалыптасады және "өмір сүре" бастайды : адамнан белгілі бір қызмет немесе тәртіпті талап етеді, айқындайды, мәжбүрлейді. Г.Гегель :... біз өзіміздің сезімімізге, құштарлығымызға, елігуімізге, қызығушылығымызға және өзге де әдетімізге ие болудан гөрі қызмет жасаймыз."

Сәби өмірін ересек адамның араласпауы баланың "қажеттіліктерінің" көптігін түсіндіреді, бұл психологияда себептер жүйесі ретінде көрінеді. Негізінде, кез-келген "қажеттілік"- бұл талаптың өзгерген формасы.

Қажеттіліктің қызметі мен затын тудырушы және айқындаушы ретінде субъектілік деңгейінде себеп, дәлел көрініс табады.

Субъектіні айқындаушы және оның белсенділігін тудыратын, ішкі және сыртқы шарттарды ұштастыратын процесс субъектінің жүріс-тұрыс жағдайы болып табылады.

Дәлел, себептің түрлі нысандары бар, кейбіреуі тудырушы қасиетке ие болса, басқалары - тарту қасиетіне ие.

Тудырушы қасиеттерге еліктеу, тілеу, құрылым жатады, ал тартушы қасиеттерге - қызығушылық, арман, көндірушілік, идеалдар жатады.

Құрылым- жүріс-тұрыстың ойластырылмаған механизмі, субъектінің белгілі-бір нақты объектіге деген таңғалушылығы. Әрбір құрылым іс-әрекет жағдайына субъектінің қажеттілігінің қарым-қатынасын білдіреді.

Еліктеу субъектінің ойластырылмаған немесе жеткіліксіз ойластырылған қажеттілігі. Еліктеу ауыспалы күйде болады : еліктеушілік қажеттіліктің қанағаттандырылу затын табады және ол міндетті түрде тілекке ұласады.

Тілек бұл ұайым және бір нәрсеге ие болу мүмкіндігін немесе оны жүзеге асыруды түсіну. Тілек қызметтің құрамдас бөлігі ретінде, қажеттілік құрамдас бөлігі ретінде, қажеттілік затын нақты түсіну мен және оны қанағаттандырудың түрлі жолдарымен сипатталады. Тілек болашақтағы іс-әрекеттің мақсатын түсінуді және оның жоспарын құруды нақтылайды. Осылайша, тілек еліктеуге қарағанда объективті және нақтылы.

Қызығушылық- субъектінің қажеттілігінің көрініс табу нысаны, С.Л.Рубенштейн қызығушылықты субъектінің ойының нақты затқа ынталылығы ретінде түсіндіреді.Ой күрделі және ажырамайтын білім - бағытталған ой, ой-қамқор. Қызығушылық назар мен ойдың бағытына әсер етеді. Қызығушылық- өзінің эмоционалдық тартымдылығымен және ойластырылған маңыздылығымен әрекет ететін себеп.

Арман өзін қалаған бейнесін қалыптастыратын жүріс-тұрыс себебі. Арман- кейінге қалдырылған тілек. Арман әрқашанда болашаққа, адамның қызметі мен өмірлік рахатына бағытталған. Егер адамда өзінің болашақта қалаған затының бейнесі болмаса, ал белсенді жұмыс істей алмас және жолындағы кедергілерді жоймас еді.

Арман адамға өзінің болашағын қалыптастыруға мүмкіндік береді және ол орындалуы үшін өзінің жүріс-тұрысын ұйымдастырады.

Идеал- адамның неғұрлым құнды және тартымды жақтарын қамтитын жүріс-тұрыс нормаларының жиынтығы. Идеалдан адам өзіне жетіспейтін жағын бағалайды. Идеал адамның қазіргі жағдайын емес оның кім болғысы келетіндігін көрсетеді. Сәйкес образда

көрініс тапқан ең жақсы тенденциялар адамның дамуының стимулы мен реттеушісіне айналады.

Көндіру- өзінің құнды ориентациялары мен ойларына сәйкес қызмет етуді тудыратын тұлғаның ойластырылған қажеттілігі. Көндіру адамның дүниетанымы ретінде көрініс табады. Ойластырылуымен бірге көндіру сезімі әлемімен байланысымен айқындалады. Көндіру сезіммен өмірлік қағидаларға енгізілген және ойластырылған жүйе. Көндіру адамның жүріс-тұрысының өмірлік маңызды құрамы, күшті қозғаушы күші ретінде қызмет атқарады.

Қажеттіліктің, қызығушылықтың, тілектің, арманның, идеалдың, көндірудің барлығы тұлғаның жүріс-тұрысының бағытын қалыптастырады. Адами қызметтің түрлі тудырушы ойларының арасында нақты саты қалыптасады, кейбірі жетекшілік орынға ие, ал қалғандары - бағынышты. Осы сатылар немесе тұлғаның бағытталғандығы оның дамуының механизмі және маңызды өлшем ретінде көрінеді. Бұл саты біздің ойымыз бен іс-әрекетіміздің бағытын реттеді және айқындалған кезектілікпен қызметке кірістіреді.

Адамның өзінің ішкі болмысы түсінуі алдындағы бағытын және мақсатын айқындауға әкеп соқтырады. Мақсат- бұл қызметтің нәтижесі мақсатты айқындау мен құрастыру процесі болып табылады.

Мақсат пен рухани болмыстың шынайы арақатынасы негізінде ерекше қызмет туындайды - ой тудырушы. Бір себеп әр түрлі мақсатқа жетудің негізі болуы мүмкін. Тұлғаның ой санасында қызмет себебінің іс-әрекет мақсатына қатынасы қызметтің жеке ойын қалыптастырады.

Адамның қызметі ереже бойынша жартылай айқындалған, яғни 1 мезгілде 2 немесе бірнеше жағдайға жауап береді. А.Н. Монтаньвтің ойынша : бұл жүзеге асады, себебі адамның іс-әрекеті объективті түрде қатынасты біріктіреді : заттай әлемге, айналадағы адамға, қоғамға, өзіне-өзі. Сонымен кейбір себептер қызметті тудырады, оған өзіндік жеке ой береді, ал басқалары тудырушы стимул рөлін атқарады.

Ой тудырушы себептер қызметті тудырушы басты себеп ретінде және сол себепке жетудің тәсілін таңдау ретінде көрінеді.

Субъектінің іс-әрекеттерін реттеу өзінің қажеттіліктеріне, тілек-армандарына басшылық жасауы еріктің негізгі қызметі болып табылады.

2. Ерікті жүріп-тұру тәрбиенің механизмдері.

Күнделікті өмір психологиясы деңгейінде әркім ерікке қатысты мәселелерді айқындаудан еш қиналмайды. Біз бұларға ішкі сеніммен туындамаған қажеттіліктерді жатқызамыз. Ерікті іс-әрекет деп біз өмірлік жолда кездескен қиындықтарды жеңумен байланысты әрекеттерді айтамыз. Барлық адамның қасиеттерін біз ерікті деп айта аламыз (мақсатқа бағытталғандық, бірбеткей, төзім, т.б.).

Ғылыми психологияда ерік тұлғаның тілегімен қатар жүріс-тұрысын тудырушы ретінде қарастырады. Ерік адамның қажеттілігімен, себеп-мақсатымен ішкі байланысын көрсетеді.

С.Л.Рубинштейн : "ерік ол адамның іс-әрекетке деген қажеттілігінде бекітілген" деп жазған.

Тәртіптің инициациясы үшін актуальды қажеттілік пен себеп жеткіліксіз. Жүріс-тұрыс жақсы басталып, аяқталуы үшін ішкі-сыртқы факторлардың сәйкестігі қажет. Олардың барлығы өзі туралы іс-әрекетті қалыптастыру сатысында жариялайды.

Егер де субъектіде іс-әрекеттің қажеттілігі мен себебі бар болса, онда жүзеге асуының қызығушылығы мынадай тәртіппен жүзеге асырылады : актуальді қобалжу себебінен мақсатқа қарай, тәсілін, іс-әрекеттің жоспарын құрастыруға және өмірлік маңызы бар жағдайларды жүзеге асыруға қарай. Мұндай жүріс-тұрыс психологияда өндіруші атқа ие, біз оны субъективті деп атаймыз, яғни арнайы ұйымдастырылған және басқарылатын. Субъективті жүріс-тұрыс тұрақты қасиетке ие, ол ерікті қажет етпейді. Субъективті жүріс-тұрыстың құрылымын келесідей негізде көрсетуге болады:

Мотивация (мотив) - мақсат тудырушы (мақсат) - жоспарлау (жоспар)- іс-әрекетті жүзеге

асыру (нәтиже) - рефлексия.

Ерікті іс-әрекеттердің механизмдері өзгеше. Ерік механизмдері өзінің тілегі бойынша емес, субъект бір нәрсені қажет еткенде пайда болады.

Іс-әрекет адамға жағымды әсер ететін және бұл әрекетті қамтамасыз ететін актуальді қажеттілік бар жерде ерікті регуляцияның керегі жоқ. Ерікті регуляцияға қажеттілік міндетті түрде жүзеге асырылуы тиіс іс-әрекетке жетіспеушілік болған жағдайда пайда болады.

Ерікті жүріс - тұрыстың негізгі механизмі болып "себеп үшін емес, сонымен қатар жеке мүдде үшін пайда болған өзгерістер" табылады. Адам неғұрлым тәрбиеленсе, соғұрлым оның ерікті әрекеті тезірек әрі жеңілірек жүзеге асады.

Психологиялық әдебиетте іс-әрекеттің мағынасын өзгерту арқылы пайда болатын ерікті жүріс-тұрыстың мысалдары қамтылған.

Іс-әрекеттің мағынасының өзгеруіне мынандай жолдармен қол жеткізуге болады:

- біріншіден, себептің маңыздылығын, қажеттілік затын бағалау арқылы (психологияда бұл тәсіл И.А. Крылов "Түлкі және жүзім" мысалындағы "зелен виноград" деген жалпы атпен таныс)

- екіншіден, қоғамдағы адамның рөлі мен ұстанымының өзгеруі арқылы үлгерімі төмен оқушыларға өздерінен төмен сыныптың оқушыларына көмектесу, қамқор болу тапсырылған болатын бұл ұстанымның өзгеруі үлгерімі төмен балалардың оқу деңгейінің жоғарылауына және өмірге жаңа көзқарастың қалыптасуына әкеп соқтырады.

- үшіншіден, өзінің іс-әрекетінің нәтижесін алдын-ала сезіну және эмоционалды қобалжу арқылы (Высотский А.И. түнде қараңғы шатырға мінуге қорыққан қыздың іс-әрекетін мысалға келтіреді. Бірақ егер түспеген жағдайда ауырып жатқан анасына бұдан да қиын тиеді деген ой қорқынышты жеңіп, қыз шатырға мінді.)

- төртіншіден, іс-әрекетті бекіту үшін белгілер мен ритуалдарға жүгіну арқылы.

- бесіншіден, өзінен жоғары себептер арқылы нақты іс-әрекеттің өзгелермен бірігуі арқылы (жауапкершілік, парыз, ар-намыс).

-алтыншыдан, жаңа себеппен жағдайды елестету арқылы (мысалы, тапсырылған іс-әрекет сайысу тәртібімен өтіп жатыр деп ойлау) және өзге де тәсілдер арқылы.

Ерікті адам ретінде дүниетанымы кең, терең ойлы саналады.

3. Сезім мен эмоция адам өмірінің ерекше жағы ретінде.

Адамның ішкі өмірінің ең маңызды жағын эмоция мен ішкі жан-дүниесінің нақтылығы мен айқындылығы алдымен қобалжу ретінде эмоциялық шындық ретінде көрініс табады. Біздің барлығымыз уақыттың әрбір сәтінде белгілі бір эмоциялық жай-күйде, қобалжимыз немесе басқа сезімде боламыз.

Эмоцияның көп түрлілігі барлығына мәлім: қуаныш, қайғы, қорқыныш, қобалжу, т.б. Сезім әлемі біздің өміріміздің барлық жақтарын қамтиды-өзге адамдармен қарым-қатынасымызды, біздің қызметімізді, тану және араласуды. Адам қызметінің маңызды жағы- өнер тікелей адамның сезімі мен эмоциясына бағытталған.

Феноменологиялық жоспарда эмоция адамның қоршаған ортаға, өзімен болып жатқан жағдайға қарым-қатынасын көрсетеді. Осы қарым-қатынастың қобалжуы эмоция немесе сезім олар нақты жағдайдағы адамның жақсы немесе жаман көңіл-күйін білдіреді.

Эмоциялық жағдай пайда болуының негізі ретінде адамның қажеттілігі мен себебі танылады.

Адамның белсенділігінің шығу көзі қызметке деген құштарлығы қажеттілік пен себептер аумағында жатыр. Олардың қанағаттандырылуы мақсаттың қойылуына өмірлік нақты мән-жайларының шешілуін болжамдайды. Қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталған қойылған мақсатқа жету жолындағы өмірлік шарттар эмоциялық қобалжудың алуандылығын көрсетеді. Мақсатқа жету мен қажеттілікті қанағаттандыра алатын жағдайлар, заттар мен шарттар жағымды эмоция тудырады: қанағаттандыру, қуаныш, қызығушылық, т.б. Керісінше мақсат пен қажеттілікке кедергі болатын жағдайлар жағымсыз эмоция тудырады:

қанағаттанбаушылық, қайғы, ууайым, қоқыныш, үрей, т.б.

Эмоцияның екі жағын көрсетуге болады: біріншіден - қажеттіліктермен, екіншіден - жағдайдың маңыздылығымен эмоция осы екі жағдайдың арасында тығыз байланыс орнатады, субъектіге нақты жағдайдағы қажеттілікті қанағаттандыру мүмкін немесе мүмкін еместігі туралы белгі береді. А.Н.Леонтьев : "Эмоция - ішкі белгінің қызметін атқарады, ал іс-әрекеттің психикалық көрінісі емес," - деп жазған болатын.

Эмоция нақты қобалжу жағдайында туындайтын субъектілік қарым-қатынас нысаны болып табылады : қуаныш, қайғы, таңқалыс, үміт, т.б.

А.Н.Леонтьевтің айтуы бойынша эмоция қажеттілік пен себептің белсенділігінен кейін және субъектінің өз іс-әрекетін бағалауға дейін пайда болады.

Ал С.Л. Рубенштейннің айқындауы бойынша, эмоция қажеттіліктің қалыптасуының субъективтік нысаны болып табылады. Бұл дегеніміз мотивацияның субъектіге қобалжу нысандағы эмоциялық жағдай түрінде ашылады деген сөз және белгілі бір объектіге қажеттіліктің туғаны жөнінде белгі береді.

Эмоция мен мотивациялық процесс бұл жағдайда қабыстырылмайды. Эмоциялық қобалжу себептің соңғы нәтижесі болып табылады. Олар мақсатқа жету мен қажеттіліктің қанағаттандырылуын айқындайтын барлық процесстерде қамтымайды.

Осылайша, эмоция - себептермен қажеттіліктермен байланысты психикалық процесс пен жағдайдың ерекше тобы және субъектінің ішкі жан-дүниесіне қобалжу ретінде әсер етеді. Адамның сезімі - оның әлемге қарым-қатынасы, қобалжу жағдайында қандай күйде болатындығы. Сезім мен эмоция адами субъектіліктің негізі ретінде қызметтері бойынша ажыратылады. Бағалау қызметін атқару арқылы эмоция субъектінің қажеттілігін қанағаттандыру мен мақсатына жету үшін жағдай мен нақты заттардың маңыздылығын қобалжу жағдайында бағалайды. Эмоция субъектінің болып жатқан жағдайдың маңыздылығын білдіретін белгілеу жүйесі.

Эмоция тудырушы, қозғаушы қызмет атқарады: бағалаудан сол іс-әрекетке деген талпыныс туындайды. Бағалаудың (жағымды немесе жағымсыз) белгісіне қарай әрекет талап етілген нәрсеге бағытталуы немесе одан бас тартылуы мүмкін.

Эмоцияның қозғаушы оймен мынадай қызметі тығыз байланысты: нерв жүйесінің орталығымен бүкіл ағзаның біртұтас белсенділігі. Эмоция орталық нерв жүйесімен оның жеке бөліктерінің қызмет деңгейін жоғары дәрежеде қамтамасыз етеді. Эмоциялық жағдайдың қызметтің жай-күйіне әсер етуі-ырғақ екендігі барлығына белгілі қызметтегі табысқа деген сенімділік, қуаныш эмоциялары адамға жұмыс жасауына күш береді.

Эмоция сонымен қатар реттегіш қызмет атқарады, субъектінің іс-әрекетінің бағыты мен орындалуына әсер етеді. Іс-әрекетті реттеу ағымдағы жағдайға эмоциялық баға беру негізінде жүзеге асырылады. Субъектінің өткен тәжірибесіндегі сәтті немесе сәтсіз жағдайлар келесіде іс-әрекеттің бағытын айқындайды.

Эмоцияның талдаушылық қызметі уақыт пен кеңістіктегі бөлек оқиғалар мен деректерді талдап, біріктіруге мүмкіндік береді.

Эмоция экспрессивті қызмет атқарады. Көп жағдайда олар ағзадағы өзгерістермен бірге жүзеге асады (қызару, бозару, демалу жиілігі, жүрек соғысы, т.б.) іс-қимылдардан байқалады (мимика-бет-әлпетінің қимылы, пантомимика - бүкіл дененің қозғалысы, вохализация - дауыстың ырғағы). Күнделікті өмірде нақты іс-қимылдар арқылы біз айналадағы адамдардың эмоциялық жағдайындағы өзгерістерді нақты қабылдаймыз және бағалаймыз.

Эмоция аса маңызды қызмет атқарады - ол "ойға талап қояды".

Мысалы : "Көптеген іс-әрекетке толы күн сәтті болып көрінгенімен адамның көңіл-күйін бұзып, жағымсыз эмоциялық әсер қалдыруы мүмкін. Күнделікті қауырт тіршілікте бұл әсер байқалмайды. Бірақ, адам бір күнін қорытындылайтын сәт туған кезде, ал сол күнді ойша елестетеді. Міне, сол жағдайда оның ойына нақты жағдайлар оралуы мүмкін. Сөйтіп адамның көңіл-күйі түседі: нақты сол оқиға өзінде эмоциялық әсер қалдырғандығы туралы аффектілік

белгі туындайды. Бұл жағдайда шешу үшін ішкі ерекше белсенді ой қажет " (А.Н.Леонтьев.)

4. Сезімнің нысандары мен түрлері.

Адамның эмоциялық әлемі көп қырлы және әр түрлі қасиетке ие. Эмоциялық процеске немесе қобалжуға аффект жағдайын, эмоцияның өзін, көңіл -күйді, құштарлықты, сезімді жатқызады.

Аффект- субъектінің өмірлік маңызды мән-жайының тез өзгеруімен байланысты,өте күшті және салыстырмалы түрде қысқа мерзімді эмоциялық жағдай аффектілік жағдай субъектінің өз ойын бағдарлай алмай, өз іс-әрекетіне жауап бере алмауынан көрініс табады.

Аффект субъектінің қауіпті жағдайдан шығу жолын таба алмауы кезінде дамиды. Аффект алдын-ала дайындалуы мүмкін : жағымсыз эмоциялық жағдай тудыратын сәттердің қайталануы.

Аффект көбіне "тығыздалған оймен" қатар жүреді. Есінің бұзылуы субъектінің кейбір сәттерді есіне түсіру алмайтындығына әкеп соқтыруы мүмкін. Аффект жағдайына тойтарыс беру оның қалыптасу сатысында алдын-алу арқылы жүзеге асырылады. Бұл үшін аффект жағдайын туғызатын әрекеттің алу, алаңдатушылық іс-әрекеттер жүзеге асыру қажет.

Эмоция аффект жағдайына қарағанда эмоция ситуативті қасиетке ие, яғни адамның өзінің іс-әрекетіне, қызметіне, нақты жағдайға деген бағалау қарым-қатынасын білдіреді. Эмоциялар сонымен қатар болжамдық қасиетке ие - олар әлі болмаған жағдайларды елестетуі мүмкін.

Эмоцияның маңызды ерекшелігі- жан-жақты және жалпы қабілеттігінде. Адамның эмоциялық тәжірибесі индивидуальді қобалжуына қарағанда кеңірек : ол өзге адамдармен қарым-қатынас кезінде туындайтын қобалжулар нәтижесінде қалыптасады.

Әл-Фараби атындағы оқу әдістемелік кешені әлеуметтік қатынастар жүйесіне енгізілген.

1) Тиісті жүріс-тұрысына сәйкес оған іс-қимыл және орын белгіленген адамның мәртебесін анықтайды. Мәртебелік жүйесінде әрқашанда біздің қарым-қатынастарымызды, біздің іс-қимылдарымызды бақылайтын ережелер бар.

Мәртебе және қызмет түсініктері жеке тұлғаны анықтауға қатынасы бар. Сондықтан да, жеке тұлғаны оның әлеуметтік әрекеттерінен, әлеуметтік маңыздылығына қарай бағалайды.

Жеке бастың жүріс-тұрысы - ол еркін, өз ойы бойынша жүріс-тұрысы. Тұлға - еркін әлеуметтік қимылдың субъекті немесе "амалдың субъекті".

Әлеуметтік өмірде адамның орыны оған тағдырдың тәпкегінен,туғанынан,жағдайынан анықталады. Өмірде адамның орыны өзінің емін-еркімен, өзімен тағайындалған қалауымен, табылып, жеңіп алған орыны болып табылуы мүмкін.Бұл жағдайда субъектінің өмірдегі орнын таңдауы туралы, оның жеке тұлғаның анықталуы туралы айтылады. Жеке тұлға - бұл өмірдегі, қоғамдағы, мәдениетте өзінің орнын анықтауға өз бетінше, еркін және жауапкершілікпен қарайтын адам. Сондықтан жеке тұлға толығымен әлеуметтік мәдени құрылым.

Бірақ та адамдардың арасындағы қатынастарда мәңгібақи біркелкі орынды алуға мүмкін емес. Тіршіліктің әр кезін, қайта-қайта еркіндік және өзгешелік таңдаудың, өз алдында және басқалардың алдындағы жауапкершілікке тартатын жағдайлар болады. Сондықтан, жеке тұлға - бұл мәңгі - бақидағы құрылған жағдай, сапа, құрылым немесе деңгей емес. Жеке тұлға-бұл тіршіліктің тұрпаты, іс-қимылдың әдісі, алға жүрудің субъектісі. Осыған байланысты, адам әрдайым өзін жеке тұлға ретінде бекітіп, өзінің жеке позицияларын таңдап және кеңуге,мәжбүр болуға тиіс. Жеке тұлға адамның ерекше, өзгеше өмір сүруінің әдісі. Адам жекелік әдіспен тұруға тырыспауға да болады: ол жекелік (патология), субъектілік әдіспен, ішкі әуестермен және құмарлықтармен тұруға да болады.

Жекешелік тіршілік жасау бұл адамның мәдени және рухани өмірінің бастапқы деңгейі. Христиандық көзқараста,адам тек жеке тіршілік деңгейінен ғана құдайға жеке,турп сыйынуға қабілетті екен. Адамның жеке тұлға ретіндегі жүріс-тұрысы басқа адамдардың

әрекеттеріне, қоғамдық өмірдегі нормалармен құндылықтарға бағытталған. Бірақ, қоғамдық өмірде рух әрқилы түрде болып көрсетілуі мүмкін. Жеке тұлға өзін адам арасындағы бар құндылықтар мен нормаларға сәйкес көрсетуі де мүмкін. Осыған орай жеке тұлғаны тек жақсы жағынан қарау дұрыс емес. Тарихи тұлғалардың арасындағы батырлармен озық қызметкерлермен бірге "қара тұлғалар", зұлымдар да бар.

Адамның жеке тіршілік тәсілі оның ерекше қасиеттеріне байланысты пайда болады. Ал олар өз кезегінде тек адамның ерекше өмір сүру деңгейіне шыққанда, адамның өзінше тіршілік жасауында ғана болады. Тек қана өзінше амалдар жасағанда ғана өзінің "тұрпатын" құрастырып, бәрінен ерекше көрсетіп, өзін танытуға, тұлға болуы мүмкін.

Тұлға деген адамның барлық оның іс-қимылының, басқалармен қарым-қатынастарының оның ұмтылуларының беттелгендігінің толық нақтылығы жеке тұлғаның жүріс-тұрыстың формуласы "Мен өзім" деген қағида болады. Жеке тіршілік - ол бейнет, әлеуметтік қауіп, өзіне және басқалар үшін жауапкершілік. Сондықтан болар адамдардың бәрі осындай өмірге келіспейді. Бірақ та, өзіндік тіршіліктің бас тарту бұл тәуелді, жауапкершіліксіз, әлеуметтік - жан бағыс өмір сүруіне келісу деген сөз. Бұл адамға оңай жүк емес.

Жеке тұлғаның кеңестік- бұл адамның әлеуметтік іс-қимылының, оның қылықтарының кеңестігі. Психология ғылымында қылық сана әрекеті, қылықтылық актісінің, адам қоғамдағы өзін жеке тұлға ретінде,өзінің басқа адамға, әлемге көзқарасынан бекітуін анықтайды.

Адамның мінезі де тұлғадан бөлек емес, өйткені оның ең басты өмірлік бағыттарын жүргізеді, оның тіршілігінің тәсілдерін, қойылған мақсаттарының әдістерін анықтайды. Өмірлік психология жеке тұлғаның және оның мінезінің сәйкестігіне көп жағдайлар көрсетеді:кейде "жақсы адамды" кездестіруге болады (әлеуметтік бағалы, өнегелі) жаман мінезді (еріксіз,ұстанымсыз), керісінше жексұрын және арам (тұлғалық тұрпаты) жақсы мінезбен (көпшіл, байсалды) ғылыми көзқарастан адам жеке тұлғалық тіршілік деңгейінде өз мінезінің қылықтарын жеңе жүреді. Тұлға өзінің дамуында мінезін "түсіреді."

Адам жеке тұлға ретінде бір әлеуметтік қызметін таңдайды.

Жеке тұлға түсінігі тек қоғамдық қатынастар жүйесінде ғана мағынасы бар, өйткені нақты әлеуметтік қызмет арқылы анықталады. Бірақ әлеуметтік қызмет-бұл аяқты емес, бастапқы шарт. Ғылыми психология үшін қызмет өзіндігінше маңызды емес, оның субъекті маңызды.

1. Тұлға психологиясын сипаттай А.Н.Леонтьев, былай жазды : " Тұлға - индивид емес; бұл ерекше қасиет индивидке қоғамда пайда болатын."

2. Тұлға әлеуметтік-мәдени ақиқат ретінде.

3. А.Н.Леонтьев тұлғаны "сезімнен" жоғары деп атайды, өйткені адамдар арасындағы байланыстары мен қатынастары сезінушілікке жатпайды. Сондықтан, тұлға психология тұрпатында адамның ерекше тіршілік жасау-қоғамда оның мүшесі ретінде, анық бір әлеуметтік топтың өкілі болып анықталады. Тұлға мәселесі жаңа психологиялық түсінігін құрайды.Тұлға мәселесі жаңа психологиялық мөлшерді құрайды. Тұлға түсінігі позиция түсінігімен және онымен тікелей байланыстағы әлеуметтік қызмет және әлеуметтік мәртебесімен тікелей байланыста.

Адамның тұлғасын анықтай отырып, С.Л. Рубенштейн былай жазған: Адамдағы көптеген өзіндік сапалық-тұлғалық қасиеттерінің ішіндегі ерекшеленетін қасиеттер, адамның көпшілік ортадағы іс-әрекетін көрсетеді. Онда ерекше орын алатыны адам өзіне қойған себептер мен тапсырмалардан тұратын жүйе, адамның іс-әрекетін бейнелейтін өзіндік мінез қасиеттері (демек, адамның басқа адамдарға қатынасын көрсететін іс-әрекеттер) және адам қабілеті, демек көпшілікке пайдалы қызметтің тарихи қалыптасқан түріне қажеттілігін көрсететін қасиеттері.

Мұның маңыздылығы мынада, көптеген жағдайларда психологиялық жұмыстарда адам тұлғасы оны алып жүрушіден, оның ішкі субъективті әлемінен бөлек қарастырылады. Шынында да, адам тұлғасы өзіндік ерекше әлем, мұны ол көпшілікті қатынастар мен әрекеттер субъектісі ретінде алады.

А. Маслоудың «Тұлғаның өзіндік актуализация» деген зерттеуіне қатысты қызықты эмпирикалық мәліметтер бар. Автор өзіне жақсы таныс «оптималды функциялаушы тұлғалар» атауына сәйкес келетін адамдарды іріктеп алып, оларға ортақ психологиялық қасиеттерін ерекшеледі. Олардың ішіндегі негізгілері:

1. шындықты объективті қабылдау, білу мен білмеу арасын нақты ажырата білу, нақты фактілер мен осы фактілерге айтылған көз-қарас арасын ажырата білу, көзге көрінгіштік пен нақты оқиғаларды ажырата білу;
2. өз-өзін, басқаларды және әлемді өзіндік қалпында қабылдай білу;
3. эгоорталықсыз, сыртқы мәселелерді шешуді бағдарлау;
4. оқшауланған қажеттілікті және жалғыздықты өткеру қабілеттілігі;
5. творчестволық қабілеті;
6. жүріс-тұрыстың шынайылығы, қарсы тұру рухының жоқтығынан шарттылықты бұзуға деген талпыныстың жоқтығы;
7. білім деңгейіне, дәрежесіне және басқа да формальды мінезділігіне көңіл аудармай, жақсы мінезі бар әр адаммен достық қатынаста болу;
8. кейбір адамдарға байлану немесе бауыр басу қабілеттілігі, кімге болмасын шартсыз қасірет жасаудың жоқтығы;
9. өнегелі айқындылық, жаман мен жақсыны нақты айыра білу;
10. физикалық және әлеуметтік ортадан салыстырмалы тәуелсіздік;
11. мақсат пен сол мақсатқа жету жолы арасындағы айырмашылығын білу, алдына қойған мақсатты жоғалтпай білу, сонымен бірге сол мақсатқа жету жолын өздігінен эмоциялық қабылдау;
12. Психикалық мазмұны мен әрекетінің көпмасштабтылығы («бұл адамдар »)

Сонымен қатар, тұлғаның психологиясын бейнелеуде жаңа ұғымдар қолданылады, субъектінің әлеуметтік байланыстар мен қатынастарға қосылу факті бұл адамның әлеуметтік-мәдени шындық екендігін бейнелейді. Бұл түсініктер тұлғалық құндылық, тұлғаулық таңдаулар, тұлғаның моральдігі, өзіндік тұрақтылық, жауапкершілік, өзіндік сөзі, ар-намыс кодексі, тұлғаның лайықтылығы, тұлғалық мінез, перспективалар, тұлғалық мақсаттар, жеке уақыты және т.б.

Тұлғалық құндылықтар түсінігі нақты индивидтің ортақ және топтық құндылықтарды иемденумен байланысты. Әлеуметтік құндылықтар жеке өмір призмасынан өте отырып, тұлғалық құндылықтардың психологиялық құрылымына немесе тұлғаның құндылық бағыттарына кіреді.

Тұлғаның құндылықты бағыттарының негізгі мазмұнын саяси, философиялық, адамның өнегелі сенімдері, терең және тұрақты бауыр басулар, өнегелі әрекет қағидаларын құрайды. Құндылықты бағыттар тұлға тұрақтылығын, әрекеттің анықтылығы мен тізбектілігін, адамның әлеуметтік өмір мен басқа адамдар арасындағы қарым-қатынас тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Дамыған құндылықты бағыттар – жетілген тұлғаның белгісі, әлеуметтік шамасының көрсеткіші, индивидтің қоғамдық-әлеуметтік мекемеге және жалпыламаға кіру дәрежесі. Осыған байланысты кез-келген қоғамда тұлғаның құндылықты бағыттары тәрбие мен бағытталған қалыптастырудың объектісі болып табылады.

Құндылықты бағыттар тұлға әрекетінің негізгі факторы бола отырып, әлеуметтік қылықтардың негізінде жатыр. Құндылықты бағыттар тұлғалық таңдау процессіне әсер етеді. Индивид тәуекелге бармаған жағдайда, өзіндік қылықтарының әлеуметтік бағасынан қашуға тырысқанда, өзіне-өзі өзіндік әлеуметтік әрекеті туралы шынайы жауап бермегенде, тұлға болмайды. Адам өзін тұлға деп мына жағдайда таниды, егерде ол өзіндік әрекетіне жауапкершілігін таңдап жобаласа, әлеуметтік баға алатын бір іс жасауы туралы шешім қабылдаса, өзі жасаған әрекеттеріне жауапкершілігін алдын ала жобаласа.

Әлеуметтік әрекетте өздігінше және жауапкершілік адамды тұлға ретінде тануда оның мінезінің негізін құрайды. өзіндік әрекеттер бұл - өзінің интеллектуалды және рухани күшіне сене отырып, басқа біреуден, беделді адамнан көмек сұрамауы болып табылады. Осыған байланысты адам тұлғалық іс жасар алдында, жалғыз өзі отырып өзінің ішкі дүниесімен келісіп, шешім қабылдайды. Философияда мұндай жағдайда адамның өзі қалыптастырған жүріп-тұру нормаларын қағидаға айналдыратын және осы қағида еркін түрде сақтау қабілеті ретінде көрінетін тұлғаның «өзіндік заң» автономиясы жайлы айтады.

Жауапкершілікті біз адамның басқалар алдында, қоғам және өзінің алдында жауап беру қабілетімен байланыстырамыз. Тұлғааралық әсерлесуде адамның жүріп-тұрысының осы сипаттамасы айқын байқалады. Өз қатесін мақұлдайтын адам басқалардың құрметіне бөленеді. Қайта адамның жасаған істерінен бас тарту әрекетін көп жағдайда басқалар ішкі әлсіздік, тұлғаның жетілмегендігі деп бағалайды.

Тұлғалық іс-әрекет барлық кезде бар мораль көзімен бағаланады. Сондықтан тұлға ол – моральдық категория. Адам белгілі бір қоғамда, әлеуметтік ортада, топтық құндылықтарда, қарым-қатынас нормаларында және эталондарында қабылдануы бойынша бағаланады. Осы тәртіптерді меншіктеу арқасында моральды тұлға пайда болады. Өнегелілік тұлғаның моральдығынан ерекшеленеді. Моральдық біріншіден өзгелердің, қауымның жеке, тарихи нақты бағаларына сүйенеді. Өнегелілік - өзі қабылдаған абсолютті принциптер мен құндылықтарға сүйенеді.

Өнегелілік пен мораль арасындағы айырмашылық мораль және өнегелі құндылықтар арқылы адамның қобалжуының әр түрлі нысандарында айқын көрінеді.

Мораль нормаларының бұзылуы, мораль талаптарына өзінің жүріс-тұрысының сәйкес келмеуін адамның түсінуі эмоцияда ұялу арқылы жүзеге асырылады.

Ұят – жүріс-тұрысына, өзіне деген көңіл толмаушылық, өзін-өзі айыптау, сөгу.

«Маған ұят» деген ұғым міндетті түрде өзге біреуді, беделді адамды немесе адамдар тобын астарлайды.

Ұятпен салыстырғанда, ар тұлғаның өзін-өзі бағдарлау қабілеттілігін, алдына өнегелі міндеттер қоя беруді және сол міндеттердің орындалуын өзінен талап етуді, жасаған іс-әрекеттеріне өзіндік баға беруді білдіреді. Мұнда өзге – бұл нақтыжеке индивид немесе топ емес жалпылама Өзге (белгілі шекте – адамзат, ал діни адамға - Құдай). Біз арды адамның рухани дамуының жоғары деңгейі – оның индивидуалдығымен байланыстырамыз.

Жеке тұлғаның моральдығымен ар-намыс кодексі және (рас) сөз ұғымдары тығыз байланысты. Менің өзгелер алдындағы міндеттерім нақты қоғамдағы қарым-қатынас ережелері мен нормалардың байланысы ретіндегі кодекстер мен нақты ритуалдарда бекітіледі.

Ар-намыс кодексі – бұл әрқашанда нақты, айқындалған кодекс. Бұл ретте офицерлердің, судья, прокурор, тергеуші және т.б.-да адамдардың ар-намысы жайында айтылған.

Нақты қоғамға ену арқылы субъект нормалар мен ережелерді қолдану және алып жүру жөніндегі міндеттерді қабылдайды. Бұл факті өзгелер үшін «рас айтамын, шын сөз» деген сөзбен расталады. Бұл сөздің орындалмауы, бұзылуы қатаң сөгіске және топтық жазаға ұшыратады.

Дамыған ар-намыс кодексі жасөспірімдер арасында қалыптасып, өмір сүреді. Өз позициясын қорғау қабілеттілігі, жеке әрекет ету және өзіндік жауапкершілік жеке тұлғаның қабілеті болып табылады. Қоғам адамныңжеке тұлға болу құқығын, әлеуметтік бағаланатын іс-әрекеттерді жүзеге асыруға сәйкес болуын, яғни әлеуметтік жүріс-тұрысының субъектісі болуын мойындайды. Жеке тұлғаның қабілеті қоғамдағы адам өмірінің маңызды мінезін қалыптастырады.

Эмоция әрқашан заттармен белгілі: біз бірденеге немесе біреуге міндетті түрде қуанамыз немесе қайғырамыз, біздің ойымыз, елесіміз жағымды және ауыр т.с.с болады. Сезімнің заты тек қана нақты, объективті, саналы, қиялды болуы мүмкін емес.

Көңіл күй сезім жағдайдың өзінің эмоциялық тұрақтылығымен ұсынады, салыстырмалы әлсіз айтылады. Адамның көңіл күйі сезімге эмоциялық бояуды мінез құлқына қосып береді. Егер адам жақсы көңіл күйде болса, бір нәрсеге қабылдау және түсінуге оңайлы жаын көрсетеді.

Рубинштейн С.Л. екі негізге бөледі, көңіл күйдің мінездемесін басқа сезімнің айырмашылығын көрсетеді. Біріншіден, олар зат емес, жекелі егерде адам қуанышты көңіл күйде болғанда, ол тек басқаға қуанышты емес, өзіне қуанышты. Екіншіден көңіл күй әдейі қобалжу емес, жеке оқиға уақытқа тураланған қайсібір көңіл күй жағдайына төгілген болатын.

Қоршағандарға адамның өзара қарым қатынасы оның көңіл күйімен анықталады, оларға қалай ол болатындығын түсінеді және ұғынады, з өміріне оның қалай қатысты екенін түсінеді.

Құмарлық (страсть) – күшті, терең, абсолютті басым қобалжу сезімі. Құмарлық күштердің және ойлардың шоғырланған ниеттерінің жинақталған олар бірыңғай мақсатқа билік күшінің мәнімен азап шегеді. Себебі барлық құмарлықты жинайды, бірдеңені барлық күшпен тастайды және қылғады, ол апатты болуы мүмкін, бірақ ол ұлы да болуы мүмкін. Небір ұлы құмарлық бұл өмірде ешқашан ұлы құмарлықсыз болмайды.

Стресс – сезімде ұайымдаудың негізгі нысаны болып көрінеді, өмірлік экстремалды жағдайдан шығады, адамның мобилизациясының жүйкелік психикалық күшін қажет етеді. Ол қорқыныш, қауіп, реніш жағдайынан туындайды. Стресс психикалық іс жүргізуге сезімдік жылжуға, ағынды қызметтік құрлыстың, мотивациялық трансформацияларды, қозғалыс пен сөйлесу, бұзу қылығының өзгерісіне әкеледі. Кейде адам күштің қыметі дұрыс ықпалын жасауды көрсетеді.

Стресс ағзаның тіршілігі өзгерген кезе адам бейімделу керек. стрестің негізін қалаушы Селье Г. стрестің екі даму сатысын ашып көрсетеді: 1) «Үрей реакциясы» сол уақытта ағзаның қорғаныш күші мобилизацияланады. 2) «Қарсылық көрсету сатысы» стресске толық бейімділікті қайтару. 3) «арықтау сатысы» бұдан қашуға болмайды, егер стрессор толық қамды күшті және адамға әрекет ету уақытын жалғастыру қажет.

Қалай адам бұл стреспен күресу керек деген сұраққа Селье Г. жауап берген: «Физикалық белсенділік, және оның бір жетіспеушілігі көмек етеді. Негізгі керектісі «мінез-құлық кодексі» және өмір сүре білу қажет. Өзіңе «жік тағайындауды» табу қажет бұл қалай да адамға деген меірімділікті туғыза білу, және қалай да көп досың болуы қажет. меірімділік еркімен достыққа үміттену керек. Егер адамға керек болса онда сен одан құтқарыласың»

Сезім (чувство) – қайыдаудың бір негізгі нысанында адам өзінің затқа деген қарым қатынаста және іс-әрекеттің болуына, ол салыстырмалы тұрақтылықпен құйып алады. Сезім адамның эмоциялық жалпылау дан туындайды, сезім құруда эмоциялық қатынаста қалыптасу мен даму болып табылады. Эмоция мен аффекта жағдайның айырмашылығы, заттардың мағынасына нақтылы жағдайда болатындығы шартты, сезім құбылысты көрсетеді мативациондық маңыздылықта әрқашан болады.

Эмоциялық қобалжуда жағдай мен тұрақтылық бірдей емес сезімдердің амбиваленттік атысы болады. Амбиваленттік қобалжу жиі тұрақты эмоционалдық қатынаста сәйкестік туындамайды шындық өмірде және эмоционалдық реакциялық жағдайға ауысады (Мысалы: өкпе, егер дұрыс бағаламайтын адамдар, досына өте мұқиятты бола алмайды) .

Адам сезімі - бұл бір тұтас білім, толық анықталған объектіні ұйымдастырған тұлға немесе тіпті затты облыстар (Мысалы: өнер) және анықталған қызмет ауқымында болады. Адам сезімі әрқашан затты болаһып келеді. Заттық сезім сезімнің өзі дифференциялық заттық аумаққа байланысты болып табылатын және соған қатысты өнегелі ойдың эстетикалық сезімін белгілейді. Оларды заттық және жоғарғы сезім деп атайды. Оларға адаммен эмоционалдық қарым қатынаста шындық қызметінде барлық байлығын белгілейді.

Өнегелі(Эстетика) сезімі адам басқа адамдармен, Отанмен, отбасымен, адамгершіліктік сезім махаббатқа, ізгілікке, ықыластыққа, әділетілікке, беделге, ұятқа, патриоттыққа қарым қатынас болып табылады Көп жақты өнегелі сезім көп жақты, адамдық қатынасты қарастырады . Өнегелі сезімнің жоғарғы нысаны махаббат мейірбандығы болып табылады. Әдепті сезім адамның мінез- құлқынреттейді. Егер ол өзіне мінез-құлық нормасына сәйкес келуін, ол қанағаттандыруды атқарады, өзіне сенімді болады.Егер адам өз мінез-құлқын мойндауға бет бұрмайды және танымалдық нормамен ол өз жағдайына ұялады ыңғайсызданады.

Ұят – Гегеля Г. анықтамасы бойынша: « өзінің ұсынысынан басталған адам өз өзіне аулан,ал өкпек емес көрініс табады, әйтпесе ол өзінің реакциясына қайшылық келтіріп, «өзімнің жеке құблысыма мен міндетті болуым керек, анықталған, қорғау менің ішкі мәніме қарсы екені, ол менде көрініс табады» деу керек ». Кінә сезімдермен танылған сонымен қатар ұят негізінежатады, негізінде кінә өзінде ғана болуы мүмкін, бірақ жағымды нормамен алдын ала жазылған бұзуға қорқыныш болып табылады. адамның жоғарғы өнегелілігі мінез-құлқының реттеушісі намыс болып табылады. Егер әдепсіз жағдайда жасаған адам қандай жағдайда болатындығы белгілі. Бұл ұайымдауд ынамыс ұндары(муками совести) дейді, негізінде күнәлә болу, бөлектену ауыруының болуы, басқа адамнан төмендеуі, тума мәніндегі өз беделін сату болып табылады.

Интеллектуалдық (тану) сезімі адам әлеммен қатынасында танудан туындайды. Тану сезімінің затымен білдіреді өзінқалай тауып алу процесі дәл осылай және оның нәтижиесі болып келеді. Жоғарғы интеллектуалдық сезім – шындыққа деген махаббатқа жалпылау болыптабылады, ол өте үлкен қозғалыс күшінен тұрады, терең деген құпиялық болмыстың жағдайын жасаушы болып табылады.

Қабілеттілікті жетекшілік ету сырқы нақты әрекетті қабылдауда әдемілік түсінігі болады, әдемілікке махаббатың эстетикалық сезімі жатады. Эстетика сезімі көркем өнерді бағалау, мен талғауынан туындайды. Адам эстетикалық талғамды тәрбиелеп, дамыту процесінде істеледі, өндірістегі өнерді қабылдау, табиғи суретін басқа адамға жағымды және жағымсыз эмоция жасау диапазон қайсыларының рахаттану сезімімен масаттанудан жеркену арқылы төтенше кең болып табылады.

Сезімді құру адам субъектілерінің қабылдауы шарт болып табылады. Білім өзімен өзі мотивті идеяларды. Мінез-құлық нормасының жеткіліксіз болуына байланысты адам оған қожалық жүргізеді. Сезімге ұстамды тек зат болып, олар білімге шындық талаптар мен реттеушілік қызыметінен тұрады.

Адамның сезімі ол басқа адамдармеен қарым қатынаста ескертілген, олар нормалармен және әдет-ғұрыптармен қоғамда реттеледі. Сезімді құру процесінде адам өзінің ішкі әлем процесімен тығыз байланысты болуы керек. Жеке даму поцесінде сезім эмоциялық жағдайдан кейін пайда болады.

«Тұлға»

Жоспар:

- 1.Психологиядағы тұлғаның жалпы түсінігі.
- 2.Әлеуметтік-мәдени тұлға нақтылығы .
- 3.Тұлғаның психологиялық білімдері.

«Тұлға» терминінің нақтылығы көрсетілген, бұл терминнің этимологиясы болады, «Тұлға» (личность) сөзі латын тілінен аударғанда (латынша persona) бұл біріншіден актерлік бет бейне жатты, (жекені салыстыр) антикалық театрда әрекеттеуші тұлға анықталған түрімен бекітілген («қызғаншақ», «батыр» т.б)

Бұл сөз одан кейін актердің ол және оның ролін білдірді. Римдіктерде сөзі әлеуметтік ролдің қызыметі анықталған нұсқаумен міндетті қолданылады (тұлға, әкесі, тұлға хан, тұлға судья т.б.) Басқаша айтқанда, біріншіден тұлға мағынасы бұл әлеуметтік ролі немесе адамның қызметі анықталған.

Уақыт өте келе тұлға түсінігі көп жақты ойлы мағынаға толы болды, реңдер мен диопазон қайсысылардың нақтылы тіл үшін ерекше өлшемде айқындалған. Неміс, ағылшын, француз тілідерінде тұлға адамның ерекшелігін білдірді. Бұл жағынан тек француз тілінде туынды сөз болатын, жеке тұлғаны білдереді (неміс, ағылшын тілінде бұған жекелеген сөз бар болған). Орыс тілінде, француз тілі сияқты тұлғалар түсінігі жекешелік ой мағынасынан бөлек емес (бірақ біз көріп тұрғандай сөз әр түрлі болып табылады). «Орыс тіліндегі түсіндірме сөздігінде» Ушакова Д.Н редакциясымен тұлға адамдық яғни мен, дегенді сипаттайды, қалай адамен жекелік, әлеуметтік және психологиялық қасиеттердің сақтаушымен бөлек болады.

Тұлға сөзінің мағынасы екі негізгі ойға бөлуге болады. Ең айқын, адамның өзіне тән бір міндеріне сәйкес келмеуі, оның жеке роль ұстауымен, ол орындайды. Келесі ой әлеуметтік типтілік бейнелумен персонаж оның басқа адамдарға анықтылығы болады.

Жазылып қойылған сөзде және өз туындыларында терминмен байланысты бұл түсінік келесі мағынаға әкеледі, әлеуметтік маңызды адам мінезінің нақты қасиеттерге тәуелсіз бұл мінездерді ұстаушы болып табылады. Жеке және әлеуметтік функциялары тұлғаны ішкі мінездің психикалық механизмдерімен байланысты емес, бұл функцияны қамтамасыз етуші болып табылады.

Психологиялық төңкерісте тұлға түсінігі бет бейнесі пайдаланушы және оның ролдеріне тұлғаның импульсының дамуына мүмкіндік беріп ролдік мінез құлықтың әрі жүйе сияқты білдірді. Жақын арада тұрақты элементтік күтулердің жиынтығы жағынан ескерілді. Бұл аталған ролдің тұлғалық теорияда айтылады, ол негізгі бейнеде оның әлеуметтік ролі соған, мінезі арқылы жүзеге асырады. Жанұяда бұл роль баласы, әкесі, бауыры және т.с.с. Жұмыста кәсіби анықталған роль, жұмыс ішінде бұл басқа роль болуы мүмкін, нағыз еркек, әсерлі әйел т.с.с. Бірақ тұлға түсінігінің мәні көптеген әлеуметтік роль мағынасын анықтайды, адамның әлеуметтік іс әрекеті ішкі қарым қатынасты қабылдайды деген және атқаратынын анықтайды.

Сезімнің пәні болып ең алдымен адам үшін маңызды орын алатын құбылыстар мен шорттар табылады. Сондықтан да олар эмоционалды тәннің жалпылама нәтижесі ретінде туындай отырып, сезім адамның эмоциялық ортасының бастаушысына айналуы ситуативті эмоцияның мазмұны мен динамикасын айқындайды.

Адамның өз сезімін білдіруінің тағы бір жолы – уайымдау, біреу үшін қайғыру қасиеті. Адам бойында кездесетін бұл қасиетті дифференциальдық эмоция теориясымен түсіндіруге болады. Бұл теорияны американдық психологы К.Изард ойлап тапқан. Ол адам бойында кездесетін 10 негізгі эмоция түрлерін бөліп қарастырады. Олар: қызығушылық – құмарлық, қуаныш таңқалу, уайым – қайғы, ашу – ыза, жиіркену – жирену, жеккөру, қорқыныш – үрей, ұят – қысылу, кінә - өкіну. К.Изард алғашқы аталған үш эмоция түрлерін оң(жақсы) қасиетке ал қалған теріс (жаман) қасиетке жатқызады.

Қызығушылық – құмарлық адам бойында ең көп кездесетін оң (жақсы) эмоция түрі ол Тапқырлықтың, білімнің, ойлаудың даму мотивациясының ерекше маңызды түрі боып табылады. Қызығушылық – күнделікті жұмысты бірқалыпты жасаудың жалғыз ғана мотивациясы. Қызығушылық эмоциясына берілген адамда іздену, өзгенің өміріне араласу, өзіндік тәжірибесін дамыту, қызығушылық пайда болатын тұлғаға немесе объектіге жаңа қырынан қарау сияқты тілектер пайда болды. Өте қатты қызығушылық немесе құмарлық кезінде адам өзін - өзі күш – қуаты мол, сергек адамдай сезінеді.

Қуаныш өз-өзіне сенімділік, қиындықтарды жеңе білу, өмірден рахат, ләззат алу сезімдерімен сипатталады. Қуаныш өзін-өзі қанағаттандырумен, айналасындағы адамдарды

және әлемді қанағаттандырумен қатар жүреді. Қуаныш көбіне энергия беретін күш-қуат сезімімен де қатар жүреді. Қуаныш пен өз күшіне сену сезімдерінің ұштасуы қуаныш пен еркіндік сезімдерінің байланысы және адамның қалыпты күйдегі жағдайдан қарағанда анағұрлым маңыздырақ екендігін сезінуі болып табылады.

Қуаныш - өз мүмкіндігін жүзеге асыру кезінде пайда болатын сезім. өз мүмкіндігін жүзеге асыруға кедергі болатын нәрселер қуаныштың пайда болуына да кедергі болып табылады. Алайда, қуаныш өмірлік мақсатқа бағытталған әрекеттер мен ойларға жетуінің тікелей жолы болып табылмайтын кездер де болады. Діни көзқарас жағынан қызығушылық – үлкен ақындылық.

Таң қалу - өтпелі эмоция. Бұл сезім тез пайда болады да, тез басылады. өзге эмоция түрлеріне қарағанда таң қалу ұзақ уақыт болмайды. Таң қалу субъектілерінің тиімді әрекет етуіне, жаңа немесе кенеттен пайда болған оқиғаларға дайындау сынды қызметтерден тұрады.

Уайым – бұл ең кең тараған теріс (жаман) эмоция. Бұл сезім әдетте қайғы мен депрессия пайда болған кезде пайда болады.

Уайымның психологиялық себебіне күнделікті өмірде кездесетін көптеген проблемалық ситуациялар, өзге де эмоциялар, қиял т.б. жатады. Уайымды түңілу, қалу, жалғыздық сияқты сезімдер бейнелейді. Уайым сол сезімге душар болатын адамдарға өзіне де, оның айналасындағы адамдарға да жағдайы нашар екенін білдіреді. Уайым адамды белгілі-бір шешім қабылдауға, уайымды жеңілдетуге қажетті әрекеттерді жасауға, оның себебін жоюға немесе сол уайымның себебі болатын объектіге өз көзқарасын өзгертуге итермелейді. Өте ауыр қайғы ең жақын адамыңды жоғалтқанда пайда болады. Мұндай жағдайда адам өте қатты қайғырады. Отандық психология саласында адамдардың қайғыдан айрылудың психологиялық механизмдері меңгерілген.

Ашу – адамның өз мақсатына жету жолындағы кедергілерге қарсы жауап ретінде пайда болатын өте күшті теріс эмоция. Ашудың себептері болып мыналар табылады: жеке басын қорлау, қуанышты сәтін бұзу, алдау, өз еркінен тыс қандай да бір әрекеттерді орындату. Ашуланған адам өз күшін сезінеді де, сол ашудандырған адаммен байланысы келіп тұрады. Неғұрлым қатты ашуланса, соғұрлым субъект өзін әлді әрі күшті сезінеді. Егер қандай да бір жолмен ашуын шығармаса, адам жарылып кететіндей жағдайды да бастан кешуі ғажап емес. Кейде ашу аффект жағдайына да жеткізеді.

Жиіркену – эмоционалды жағдай ретінде объектіні шеттетуге немесе оны өзгертумен байланысты болады. Жиіркенішті материалдық заттармен қатар әлеуметтік әрекет, өзге адамдардың қылықтары да туындатады. Жиіркеніш ашу сияқты әр адамның өзіне бағытталуы мүмкін. Мұндайда адам өз-өзін төмен бағалайды не кемсітеді.

Жирену адам өз-өзін екінші адаммен күштірек, ақылдырақ сезінумен байланысты болады. Жирену – бұл өзге адамнан, топтан артық екенін сезіну. Жиренуші адам өзінен төмен деген адамдар арасын алшақ ұстауға тырысады. Жирену ашу мен жиіркену сияқты кейде кекшілдік сезіміне де ұштасады. Адам өзі менсінбеген, ұнатпаған, жиренген адамға кекшіл көзқараспен қарайды.

Қорқыныш барлық эмоцияның ішінде ең күшті және қауіпті болып саналады. Қорқыныштың себебі оқиғалар, қауіп-қатер білдіретін шарттар мен жағдайлар да болуы мүмкін. Қорқыныш субъектілерінің ойына және әрекетіне зор әсерін тигізетін үлкен күш болып табылады. Қорқыныш алдын-ала қандай да бір жамандықты сезінгенде, өзіне-өзі сенімсіз болғанда, өзін қорғаншысыз сезінгенде пайда болады. Қорқынышпен сенімділіктің жеткіліксіздігі, бақытсыздық қауіпін сезіну сынды сезімдер байланысты болып келеді. Адам өзінің өмір сүруіне қауіп төнгендігін сезінеді. Қорқыныш сезімнің дамуында балалық шақтағы тәрбиенің рөлі үлкен. Гуманистік тәрбие қорқыныш сезімін төмендетеді; ата-аналар өз баласын қорқытып тәрбиелеуден аулақ болып, оларды қауіп-қатерге қорқынышсыз қарауға үйретеді. Ал, қатал, нормативтік тәрбиеге сүйенген ата-аналар өз балаларын қорқақтыққа

қарай итермелейді, өйткені, бала ата-анасының айтқанын орындай алмай қаламын ба деп үнемі қорқынышпен жүреді, еркін өспейді.

Ұят – бұл адамның өзін-өзі кішкентай, көмекке зәру, ақылсыз, ешқайда жарамастай сезінуі. Ұят уақытша логикалық және эффектi түрде ойлауға қабілетсіз болумен, кей жағдайда сәтсіздікті, жеңілісті сезінумен ұштасады. Ұят кейде өзінен-өзі жирену сезімін туындыруы да мүмкін. Ұят және оны ойдағыдай жеңе білу адамның дамуында және бойындағы күш-қуатын қалыпты сақтауында маңызды орын алады. Әрбір қайратты, тәуелсіз жеке адамның тілегі - өзіне ұят келтіретін жағдайларға, ситуацияларға топ болмау.

Кінә дұрыс емес әрекеттер жасаған кезде пайда болады. Әдетте адамдар өз кінәсін белгілі бір ережелерді бұзғанда және шектен тыс әрекеттер жасағанда сезінеді. Сондай-ақ олар өз мойнына жауапкершілікті алудан бас тартқан жағдайда да өз кінәларын сезінуі мүмкін. Кінә, ең алдымен өз әрекетін өзі бағалануымен байланысты болады. Бұл әрекетке айналысындағы адамдар қалай қарағандығы не қарайтындығы маңызды болып табылмайды. Кінә өкіну, өзін-өзі талқылау және өзін-өзі төмен бағалау сияқты әрекеттермен сипатталады. Кінә адам жеке жауапкершілікті сезінген уақытта пайда болады. Адамның өзін-өзі кінәлі сезінуі «мен қателестім, өзге адамдарға не өз-өзіме қатысты дұрыс емес әрекет жасадым», - деген сияқты азапты, ауыр сезімнен тұрады. Кінә әлеуметтік жауапкершілікті тәрбиелеуде ұлт сезімін толықтырады.

Эмоция мен сезім әртүрлі адамдарда әртүрлі сипатқа ие болады. Эмоционалдық қасиет адамның белгілі бір темпераментін көрсетеді.

Эмоционалдық қасиет субъектілік болмысты қандай да болсын жолмен көрсету болып табылады. Кез-келген адамда айналасында, әлемде болып жататын құбылыстарды қабылдау сезімі болады. Адами сезімдердің жиынтығы – бұл адамдардың әлемге, ең алдымен, өзге адамдармен қарым-қатынасының жиынтығы.

Сезімдер пәндері ең алдымен адам үшін маңызды болғандықтан эмоциялы қабылданатын құбылыстар мен жағдайлар болады. Эмоциялы тәжірибенің нәтижесі ретінде қалыптаса келе сезімдер адамның эмоциялы ортасының жетекші білімі болады және Эмоциялы тәжірибенің нәтижесі ретінде қалыптаса келе сезімдер адамның эмоциялы ортасының жетекші білімі болады және оқиғалық эмоциялардың динамикасы мен мазмұнын анықтай бастайды.

Адам сезімдерінің тағы бір көрінісі – олардың модальдық ерекшелігі, уайымдау сапасы. Адамның эмоциялық өмірінің бұл аспектісі американдық психолог К. Изардпен әзірленген дифференциалдық эмоциялар теориясында анығырақ білінді. Ол он іргелі эмоцияларды бөлді: қызығу - құмарлану, қуаныш, таң қалу, уайым-қайғы, ашу-ыза, жеркеніш - жиіркеніш, жек көру - менсінбеу, үрей - қорқыныш, ұят - ұялшақтық, кінә - өкіну. Алғашқы үш эмоцияны К. Изард дұрысқа, қалған жетеуін бұрысқа жатқызады.

Қызығу - құмарлану – жиірек сыналатын дұрыс эмоция; ол дағды, білім, ойлаудың дамуының ерекше маңызды дәлелінің бірі болып табылады. Қызығу – бұл күнделікті жұмысты қалыпты күйде қолдай алатын жалғыз дәлел. Қызығу – құмарлану – басқыншылық пен әуесқойлықтың сезімі. Қызығу эмоциясын сезінуді адамда тергеу, араласу, өз тәжірибесін кеңейту; қызығушылықты қоздырған тұлғаға не объектіге жаңаша жақындау қалауы пайда болады. Қарқынды қызығуында не құмарлануында адам өзін жігерленген және жанданған болып сезінеді.

Қуаныш сенімділік пен маңыздылық сезімімен, қиындықты жеңе алатын қабілетті сезінумен және өмірмен рахаттанумен сипатталады. Қуаныш өз - өзіне қанағаттанумен, қоршаған ортамен және әлеммен қанағаттануымен ұштасады. Қуаныш күштер сезімдерімен және энергетикалық көтерумен жиі ұштасады. Қуаныш пен өз күшін сезінудің тоғысуының салдары қуаныштың басымдық пен бостандық сезімдерімен, адамның әдеттегі жағдайдан жоғары екенін сезінумен байланысы болады. Қуаныш – бұл өз мүмкіндіктерін іске асыруы кезінде қалыптасатын сезім. Өзін - өзі жетілдіруге кедергі қуанышты көрсетуге кедергі болып табылады. Қуаныш, бірақ та, өмірлік

мақсаттарға жетуге бағытталған іс-әрекеттер мен ойларың тікелей нәтижесі де болмауы мүмкін. Діни көз қарастан қуаныш – ең жоғары даналық.

Таң қалу - өтпелі эмоция; ол тез келіп, тез өтеді. Басқа эмоцияларға қарағанда, таң қалу жүріс-тұрысты ұзақ уақытқа дейін игермейді. Таң қалудың функциясы субъектіні табысты іс-әрекетке, жаңа не аяқ асты оқиғаларға дайындау болып табылады.

Қайғы – бұл ең көп таралған бұрыс эмоция; ол әдетте қайғы мен күйзеліс кезінде басым болады. Қайғының психологиялық себебі күнделікті өмірдегі көптеген мәселелі жағдайларды, қажеттілік жағдайларын, басқа эмоцияларды, елестетуді және т.б. Қайғыны өткізу мұңаю, рухтың құлауы, жалғыздық, бөлектену ретінде сипатталады. Қайғы қайғырушы адамға да, оны қоршағандарға да оған жаман екендігін хабарлайды. Қайғы адамды белгілі бір іс-әрекетті жасауға, қайғыны азайтатын әрекет жасауға, оның себебін жоюға немесе себебі болатын объектіге өзінің қатынасын өзгертуге итермелейді. Қасіреттің бастауы қайғының ең ауыр нысаны ретінде жоғалту болып табылады. Ең терең қасірет сүйікті адамды жоғалтқанда пайда болады. Қасірет жағдайында адам өте қатты қайғырады. Отандық психологияда адамның қайғыны уайымдауының психологиялық механизмдері зерттелген. Адамның рухани дамуында қайғы және оны уайымдау рухани сауаттанудың жоғары шарты екенін айта кету қажет.

Ашу – адамның құмартып қалаған мақсаттарына жетуіндегі кедергілерге қарсы қалыптасатын күшті бұрыс эмоция. Ашудың себептері (ішінде) – жеке қорлау, ынта жағдайын не қуанышты құрту, өтірік, қалауына қарсы әлде бір нәрсені жасату. Ашулы кезінде адам өз күшін сезінеді және ашуына себепшіге шабуыл жасағысы келеді. Ашу неғұрлым күшті болса, соғұрлым субъект өзін күшті және жігерлі болып сезінеді, соғұрлым физикалық іс-қимылға қажеттілік көп. Қатты ашуланғанда энергияның жұмылуы соншалықты, адам егер өз ашуын қандай да бір тәсілмен көрсетпесе ол жарылатындығын сезеді. Қатты ашуланғанда ашу аффект сатысына жетеді.

Жеркеніш – эмоциялық күй ретінде объектіні жою немесе оны өзгерту қажеттілігін уайымдаумен байланысты; бұл адам санасындағы өте мәндінің, қалыптының және көріксіз – жетілмегеннің тез арада тоғысуы. Жеркенішті материалдық заттар, сондай-ақ қоғамдық іс-әрекеттер, өзге адамдардың іс-қимылы шақыра алады. Жеркеніш, ашу сияқты өз-өзінің бағасын түсіре, өзін айыптаушылықты шақыра келе өзіне қарсы бағытталған болуы мүмкін.

Жек көру (менсінбеу) менсінбейтін тұлғаға қарағанда адам өзін күшті, ақылды, белгілі – бір қатынастарда мықты екенін сезіну жағдайларымен байланысты. Менсінбеу – бұл өзге адамнан, топтан не заттан басымдық, оларды бағаламау. Менсінбеуші адам қалай - да алшақтайды, сөйтіп өзімен өзгелер арасында ара қашықтықты қалыптастырады. Менсінбеу, ашу мен жеркеніш сияқты белгілі болғандай дұшпандық сезімі. Адам кімді менсінбейді, соған өшпенділікпен қарайды.

Үрей барлық эмоциялардың ішінде ең күштісі және ең қауіптісі болып табылады. Үрейдің себептері қауіптен белгі беретін жағдай, оқиға бола алады. Үрей субъектінің жүріс – тұрысына қатты әсер ететін үлкен күш эмоциясы болып табылады. Үрей қасіретті, сенімсіздікті, толық қорғансыздықты алдын ала сезу ретінде байқалады. Үреймен жеткіліксіз сенімділік сезімі, қауіп пен келе жатқан бақытсыздық сезімі байланысты. Адам өзінің өміріне қауіпті сезеді. Үрейді сезіну жағымсыз сезінуден қорқынышқа дейін түрленеді. Үрей сезімінің дамуына жастық шақтағы тәрбие көп әсерін тигізеді. Адамгершілікке тәрбиелеу үрейді сезінудің ең төменгі шегіне алып келеді; ата-аналар баланы қорқытудан ұстанады және оларды қауіптен қорықпауға баулиды. Қатты қалыпты тәрбиелеуде ата-ана қалыпты бұзар алдында баланға үрейді сезіндіреді; ата-аналармен үрей зияны әдетте күшейеді, және олар әрдайым баланы әдейі қорқытады.

Ұят эмоция ретінде адамды өзін кішкентай, көмексіз, байланған, эмоциялы берекесіз, ақылсыз, ешқайда жарамсыз жағдайға алып келеді. Ұят уақытша тиімді және логикалық ойлау қабілетсіздігімен, ал жиі жеңіліс пен сәтсіздікті сезінумен ұштасады. Ұят өзін өзі менсінбеушілікке әкеліп соғады. Өзге адам не оның кейбір кескінін орынсыз немесе әдепсіз екедігін сезіну ұятты сезінудің басқа алғышарты. Ұят, оны сәтті жеңуде Мен деген ерікті және тұтас тұлғаны дамыту мен сақтау жоғары роль ойнайды. Адамзаттық қалыпты ұятқа ұшырататын жағдайға соқтықпау қалауы күшті, дербес тұлғаны дамытудың маңызды шарты болып табылады.

Кінә дұрыс емес іс-әрекет жасағанда пайда болады. Әдетте адамдар кінәні ережені бұзғандығын және өзіндік сенімінің шегінен шыққандығын түсінгенде сезеді. Олар кінәні сондай-ақ, жауапкершілікті өзіне қабылдауына қарсы болуынан сезінеді. Кінә ең алдымен қоғам оған қалай қарайды немесе қалай қарауы мүмкін екендігіне тәуелсіз, адамның өзінің іс-әрекетін өзі айыптаумен байланысты. Кінә өкіну, өзін өзі айыптау және өз бағасын түсіру сияқты реакцияларды біріктіреді. Кінә адам өзінің жеке жауапкершілігін түсінген жағдайда қалыптасады. Кінәні сезіну мен жаңылдым, өзіме не өзгеге қатысты менікі дұрыс емес деген сияқты азаптаушы сезімдерден тұрады. Кінә қоғамдық жауапкершілікке тәрбиелеуде ұятты толықтырады, бірақ ар-ұятты ояту мен дамыту психологиялық көзі ашықтыққа қабілеттейді.

Эмоциялар мен сезімдер әр адамда әр - түрлі мәндерге ие болады. Эмоциялылық адам темпераментінің бір жағын құрайды, ол дегеніміз қандай да бір шекте мұрагерлік пен туа біткендік алғышартымен анықталады. Эмоциялылық сол не өзге кейіппен субъектілік жүріс-тұрыстың негізгі көрінісіне кіреді. Әрбір адам өзінің эмоциялық құрылымын, басымдықпен әлемді қабылдайтын өзінің негізгі сезімдер палитрасын иеленеді. Адами сезімдердің жиынтығы – бұл адамның әлемге, және де ең алдымен, өзіндік уайымдаудың тірідей және тікелей нысанында өзге адамдарға қарым-қатынасының жиынтығы.

Шеттетілген бақылаушы басқаның сыртқы жүріс тұрысының үзінділерін зерттеуді қарастыратын объективті бақылауға қарағанда, қосылған бақылау зерттеушінің тәжірибеде, топтық сөз таласта қатысуын көздейді. Зерттеуші зерттелуі іс-әрекетке қатысушымен қатар қатысады, өзінің көңілін, жеке құндылықтарын ортаға салады. Мұндай бақылауларда белгілі бір адами мәселе толық қарастырылады. Ол тең дәрежеде зерттеуші мен зерттелуші деп қатаң бөлу жоқ. Топтық жұмыстың әрбір қатысушысы өзіне және басқаға қатысты зерттеуші орынын иелене алады. Психологияда қосылған бақылау тәсілі психотерапиялық жұмыс тәжірибесінде қолданылады.

Эмпотикалық тыңдау гуманитарлық психологияның тәсілі ретінде адамның өз собеседнигін түсіну, собеседник көрген эмоционалды жағдайды түсіну қабілетіне негізделген. Эмпатикалық тыңдау тәсілін өзінің психоневрологиялық тәжірибесінде К.Роджерс қолданған.

Собеседникпен оның танымымен тілдесу тәсілі ретінде эмпотикалық тыңдау зерттеуші субъект пен зерттелуші субъектінің жүріс-тұрысының белгілі техника ретінде орын алған. Бір-біріне қарама-қарсы отырған собеседниктер арасындағы жақын дистанция бұл бір-біріне толық көңіл аудару, айтылғанның мазмұнына эмоциялық толғану. Бұндай іс-әрекет тілдесуде психологиялық контакт орнатып, тілдесудің ашық өтиуіне себеп болады. К.Роджерстің пайымдауынша бұл тәсілді қолдану белгілі бір мамандықты талап етіп, эмпотикалық түсіну бөтен әлемге ену, басқа адамның феномендік әлеміне енуді көздейді.

Идентификация, басқаны түсіну тәсілі ретінде бұл ойша өзін басқа адамның орнына қоя білу.

Эмоционалдык эмпатиямен салыстырғанда идентификация интеллектуалды, логикалық тәсілдерді қолданады: салыстыру, анализ, талдау.

Адамды танудың тәсілі ретінде биографиялық тәсіл адам психологиясын оның тарихына өмірбаянын суреттеу арқылы оқуға негізделген. Адамның ішкі дүниесін түсіну адамның өткен өмірінің деңгейлерін суреттеу арқылы жүзеге асады. Биографиялық тәсіл тарихи тұлғаның өмірлік жолын психологиялық қайта қалпына келтіру нысанын да жүзеге асады. Тәсілдің жетістігі оның адам ерекшеліктері туралы психологиялық нәтижелері сенімді және нақты болады. Сонымен қоса бұл тәсіл көп жұмысты қажет етеді және кеңінен қолданыла алмайды. Биографиялық тәсілді қолдану бірқатар жеке методикаларды қолданумен ұласады: сұрастыру, сұхбат, тест, өмірбаян, куәгерлердің анықтамасы.

Интуиция, оның пайда шарттары мен жолдарын ұғынусыз туындайтын дүние, соның нәтижесінде субъект өз білімдерін ішкі жетістігін саралау нәтижесі деп біледі. Басқа адамға интуитивті жол табу тәсілдері мен жолдарын суреттеу интуицияныңтабиғатына байланысты мүмкін емес. Алайда психологияда анықталғандай, егерде адамның белгілі бір салада үлкен

білімі мен танымдық тәжірибесі болса ол жағдайды интуитивті тұрғыда адал ұғады. Интуитивті түсіну, адамның ішкі дүниесін түсіну, адамдармен кәсіби жұмыс істейтін тұлғаларда қалыптасқан (психолог, адвокат, т.б.).

Басқа адамның ішкі дүниесін салыстыру субъектінің өз психологиялық тәжірибесіндегі ішкі психологиялық құралдарының жиынтығын пайдалануға негізделген. Басқа адамның жанын түсіну ұқсастық ***** жүзеге асады. В.Дильтей жазғандай ішкі сезінуді басқаға қол жазғандай ішкі сезінуді біз басқаларға қол жеткізу арқылы орнын толтырамыз. Біз олардың ішіндегіге қол жеткіземіз. Бұл ұқсастық нәтижесіне сай келетін діни процес жолымен жүзеге асады. Басқа адамның ішкі дүниесін салыстыру кезінде, бақылаудағының сыртқы жүріс-тұрысы туралы алумен түрлі мәліметтер пайдаланылады: қылығы, іс-әрекеті, мимика.

Психотүзетуші тәсілдер арасында кейбір психотерапиялық әдістерді атауға болады (аутогендік жаттығу, рационалды психотерапия топтық нысандар).

Қазіргі психотерапияда терапия мен түзетудің топтық нысаны үлкен қызығушылық тудырды. Бұндай топтардың түрлі атауы бар: «топтық терапия», «психотүзетуші топтар», «күресу топтары».

Психотүзетуші топтар бұл адамдардың кішігірім, уақытша бірлестігі, оларды жаттықтырушы басқарушысы және сонымен қатар тұлғааралық зерттеушілер секілді жалпы мақсаттары бар. Топтың терапиялық жеке дарадан артықшылығы мұндай топ мүшелері жалпы мәселелері мен қиындықтары бар адамдардан қолдау және қайтарма байланыс табады. Топтық қарым-қатынас процесінде басқалардың қажеттілігі мен құндылықтарын ашу жүзеге асады.

Топта адам өзін қабылданған және қабылдаушы, сенімді және сенуші, қорғанған және қорғаушы, көмек алушы және көмектесуші сезінеді. Топ мүшелерінің бір-біріне деген көзқарасы олардың арасындағы топтан тыс орын алған келеңсіз жағдайларды шешуге көмек береді. Қолдау тапқан және бақыланған жағдайда адам жаңа ілімдерді ұғып, өзімен тең әріптестері арасында қарым-қатынастың түрлі стильдерімен тәжірибе жасай алады.

Психодрама – бұл ішкі дүниені түсіну үшін драмалық қойылым тәсілін пайдаланатын топтық процесс. Психодрама ойналатын сценаның мазмұны болатын тұлғаның актуалды мәселесін суреттейді. Психодрама мәселені сөзше талқылауға қарағанда өмірге жақын жағдайды пайдалана отырып сезімді оқу, жаңа қатынастарды құрау және жүріс-тұрыстың жаңа үлгілерін құрауға негізделген. Психодраманың негізін қалаушы Я.Морено. Психодрамада негізгі тәсіл ретінде рөлдік ойын қолданылады. Психодрама рөлін ойнай отыра индивид тұлғааралық мәселе мен жанжалды шығармашылық тұрғыда шешеді. Театрдан айырмашылығы психодрамада қатысушы қойылымда рөлін ойнап, сонымен қатар өмірінде мәні бар рөлдермен белсенді тәжірибеде өткізеді.

Дене терапиясы топтары өз әрекетін қатысушыларды өз денесімен жақын таныстыруға, индивидтің терең тән сезімін ұғыну аумағын кеңейтуге және сезімдер мен қажеттіліктердің түрлі дене жағдайларында шоғырлануын зерттеуге, және осы саладағы жан жолдарды шешуді үйретуге бағытталған. Энергия ұғымы дене терапиясының өзекті ұғымы болып табылады: дене бұл жерде ол арқылы өтетін энергетикалық процестер деп түсіндіріледі. Топ мүшелері үшін денеге неғұрлым жақын болу, ағзаны түгел қамтитын энергия ағымын дамыту дегенді білдіреді. Адамдарда энергиялық қор әртүрлі болады: кейбір ашуланшақ, тұйық адамдарда энергия деңгейі анағұрлым төмен. Дене терапиясы олардың энергетикалық деңгейін арттыруға бағытталған.

Невротиктер өз энергиясының үлкен бөлігін жаралаушы ойлар, сезімдер, сыртқы оқиғалардан аластатылуға бағытталған психологиялық қорғаныс механизмін қосуға жұмсайды. Энергия ағымын арттыруға бағытталған кейбір тыныс жаттығулары жоғарғы эмоциялық қозушылықты төмендетуге көмектеседі. Дене терапевтерінің пайымдауынша, бос табиғи аясындағы өмердік энергия бұл сау тұлғаның өмір негізі.

Би терапиясы топтарында би қимыл арқылы байланыс құралы болып табылады. Би терапиясын тағайындау көп жоспарлы: тән мүмкіндіктерін жене және эмоция денсаулығын арттыру үшін пайдалану, жағымды тән келбетін дамыту арқылы жеке бағасын арттыру, топтық тәжірибе арқылы жасалған сезімдерді босату, топтық жұмыс тәжірибесін жинау.

Би терапевт топта өзін және басқаларды бақылау үшін қолайлы эмоциялық орта қалыптастырады, және топ мүшелерінің табан асты қимылдарын қағып, қимыл репертуарын кеңейту бағытында жұмыс жасайды. Терапевт босансу, дем алу, орналасу, кеңістікте қозғалу және басқару үшін арнайы жаттығулар пайдаланады. Би терапиясы үшін тән мен сана арасындағы қатынас, сонымен қатар қимыл тұлғаның айнасы деген сенім негізін қалаушы дүние.

Өнер психотерпиясы құрал ретінде адамның ішкі уайымы, қиыншылықтары, жан жолдары символ деңгейінде орын алып сурет өнерінде (сурет салу, аппликация, мүсіндік өнер) мәнін табады деген болжамға негізделеді.

Өнер психотерапиясы психотерапевтпен тілдесуде ойлары мен сезімін сөзбен жеткізу қиындық тудыратын емделушілер үшін өте қажет. Бұл тәсіл жанжалдар мен қатты уайымнан босау үшін сезімге деген назарды дамыту үшін және де жеке тұлғалық құндылықтарды сезіну мен көркем құзыреттерді жоғарылату үшін маңызды құрал.

Тестология психологияның ерекше түрі.

Сұрақ әдісінің психологияда екі түрі қолданылады: сұрақтама алу және кеңес (интервью). Сұрақта хабар қайнар болып жеке адамның жазбаша немесе ауызша пікірлері келеді. Сұрақ әдісі жиі сынауға душар болады: сынақтан өткен жауаптардың анықтығына күмән келтіріледі. Негізгі нақты әрі көп мәлімет алу үшін арнайы сұрақтармен айқын гипотезалық болжамға сай нақты талаптар және осыған сәйкес барынша көп мәліметтермен хабардар болуы тиіс. Психологияда арнайы ережелердің белгілі бір орналасуы бойынша, олардың бөлек топтарға бөлінуі және тағы сол сияқты бойынша сұрақтар қарастырылған.

Егер сұрақтама жазбаша түрде өткізілсе, онда сұрақтама алу әдісі туралы сөз қозғалады, соның ішінде қайсысы артықшылық томға түзелетіні, яғни оған тұлғалар тобының бір уақытта қатыса алады. Алынған мәліметтер сұрақтама алу жолында статистикалық тұрғыдан өңделген болып табылады. Сұрақтама заңгерлік тәжірибеде кең түрде қолданылады, бірақ сенімді және нақты фактілерді алу сұрақтамалардың құрастырушысының кәсіптік білімді талап ететінін есте сақтау керек. Нашар құрастырылған сұрақтама анық мәлімет қана емес, сонымен қатар өз әдіс-беделін түсіреді. Сұрақтама алу әдісін бағалай отырып мынаны белгілеп қоюға болады, алдын ала барлауды ұсынғанда ол алғашқы бағдар құралы болып табылады. Алынған сұрақтама бойынша жеке тұлғаны немесе топты осы арқылы зерттеуге болады.

Іс жүргізу барысында алынған мәліметтер зерттеушінің хабар алу қатынасы кезінде алынған мінездеменің кеңесінің әдісі болып табылады (интервью). Кеңес алу «психологиялық» болып келеді, себебі дәл осылай субъектілердің әрекеттері бағынышты анық әлеуметтік-психологиялық заңдылықтарда орын алады. Респондентпен табысты кеңес алу сенімді қатынас жасағанда өте маңызды шарт зерттеушінің контакт құруында түзеледі. Зерттеуші сұралатын тұлғаны өзіне тиісті ашықтыққа шақырып жайғастыруы керек.

Ішкі психологиялық процестердің байланысы туралы қызмет нәтижелерінің талдау әдісі жалпы алғы шарттан және мінез-құлық сыртқы түрлерінен шығады. Объективті өнімдердің қызметін оқи отырып психологияның ерекшеліктері туралы, оның субъектісі немесе субъектілері туралы қорытынды шығаруға болады.

Қызмет өнімдерінің талдау әдісін қолдану заңға негізделгенде күмән келтірілмейді. Дарындылықтың күші туралы және жазушы адамның туындылары негізінде біз шешім қабылдай аламыз. Толстой Л.Н. ол өз шығармашылық жасауларында деп жазды. Қызметтің –

контент-талдау психолінгвистикасында өнімдерді талдаудың өңделген түрі әдіс, әдеби, ғылыми, публицистикалық мәтіндердің ерекше мінездемелері мүмкіндік беретінін табу және бағалау және де автордың негізінде психикалық мінездемелерді анықтау болып табылады.

Контент-талдау әдісінде ЭВМ қолдану арқылы мәтіндік хабар зерттеулері математикалық үлгілер кең қолданады.

Қызмет нәтижелерінің талдау әдісі графологиялық ерекше түрмен алға шығады. Психологтар автордың қолтаңба мінездеме хаты психологиялық айқын қасиеттермен байланысты деп анықтады; олармен нормалар және қолтаңба психологиялық талдау қабылдаулары өңделген болатын.

Контент-талдау және графология өздігінен қызмет нәтижелерінің талдау әдісін негізді, формализацияланған және стандартталған түрлерін ғылыми тұрғыдан ұсынады. Бұл әдістермен пайдалану зерттеушінің арнайы дайындығы болжанып, психологиялық тәжірибеде қолданылады.

Математикалық әдістер психологияда объективтіліктің, сенімділіктің жоғарылауы ретінде алынған құрал тап осы дәлдік сияқты қолданылады. Бұл әдістердің негізгі қолданылуы болжам кезеңінде және оның неге негіздеуінің, сонымен қатар өңдеу кезінде алынған зерттеулер осылар болып табылады. Мынаны атап кету қажет, математикалық әдістер психологияда дербес емес ретінде қолданылады, ал белгілі бір тәжірибе кезеңдерінде қосалқы ретінде тестілік дәрежеде тексеріледі.

Өзін-өзі бақылау әдісінсіз біз өзіміздің психикалық меншігімізді ұсыну немесе білдіру қиынға соғады. Рубинштейн С.Л. мынаны атады «берілген сана әрқашан физикалық ғылымдардың сыртқы дүниеде зерттеледі». Соғұрлым үлкен мағына адамның ішкі әлемі туралы ғылымдар сияқты зерттелуі маңызды болады.

Өзін-өзі бақылау мен субъективті тануды америкалық психолог К.Роджерс жоғары бағалай отырып былай деп жазды «ең бір ішкі болжамдардың жолын тану оны маңызды жолмен құру арқылы жүретіндігі біз ішкі тәжірибеге бұрыла отырып тексереміз». Бірақ «тануға мына үлгі аз көңіл бөлінеді, өйткені ол бастаушымен емес кең танылған білім бойынша қатесіз деп есептеледі». Алайда, менің көзқарасым бойынша мына негізгі тану жолы ол терең ағзалық сезіну, яғни біз сол базада саналы ұсыныстарымызды қалыптастырып анықтаймыз.

Өзін-өзі бақылауда жеке уайым-сезімдері ашылады, сезімдер, ойлау, қарым-қатынастар, бейнелер, елестетулер, тілектер, қайратты процесстер және тағы сол сияқты. Бірақ та, олардың ұғынуына байланысты ерекше ішкі жұмыс, түсіндіруге, түсінуге санауға керек етіледі. Барлық адамдар сондай жұмысқа бірдей емес. Сана-сезімнің және рефлексияның деңгейі адамдар арасындағы қарым-қатынастың айырмашылығында болады.

Өзін-өзі бақылау сыртқы бақылау әдісімен тығыз байланысты. Өзін-өзі бақылауды көрсету адамның сыртқы дүниесімен сәйкес келеді, адамның өзіне меншікті мінез-құлық фактілерімен арақатынаста болады, басқа адамдардың тексерулерімен бағаланады. Алғашқы психикалық ерекшелікті еске түсіретін болсақ – ішкі субъективті әлем объективті нақтылықтың бар екендігін еске түсіреміз. Өзін-өзі бақылауда біз жаңа ойларды, бейнелерді, уайымдауды қоршаған ортамен байланысын табамыз. Интроспекция бізді ішкі сана әлеміне тұйықтамайды, керісінше бізді табиғи және әлеуметтік дүниеге - әлемге алып келеді.

Өз-өзіне есеп беру әдісі интроспекция әдісінен бастау алады. Өз-өзіне есеп беру ауызша немесе жазбаша есеп болып өздігінен бақылау нәтижелері арқылы жүзеге асады, адамның өз-өзін суреттеу салыстырмалы түрде психикалық көрінулердің бүтіндігінен байқалады. Бұл жағдайда өз-өзіне есеп беру басқалардың талдауға мүмкіншілік жасайды.

Мәдениетті жолмен өз-өзіне есеп берудің тіркелу түрлері хаттар, өмір-баяндар, тәубе етулер, күнделіктер болып келеді. Өз-өзіне есеп берудің маңыздылығы адамгершіліктің гуманитарлық психикалық әдісі болып келеді, яғни өзіндік есептеуде адамның бірегейлік әсерленуінде таңқаларлық ішкі әлемі, түсінушілігі, қарым-қатынасы, оның авторға деген өзін-

өзі тануына әсер етуі болып табылады. Адам өз-өзіне есеп беруде өз өмірінің белгілі бір қиылысында жиі жеткілікті маңыздылығында болады.

Психологияда өз-өзіне есеп беруде қателер тән белгіленеді, соның біреуі – автордың басқалардың алдында өзін пайдалы дүниеге мүмкіншілігі бейім болады. Алайда мұндай ұмтылу өздігінен психологиялық көзқарас бойынша қызығушылық танытады, көрсетіп отырғандай, автордың өздігінен есеп беруінде оның басқалардың алдында ұсынуын көрсетіп отыр. Көпшілік хаттарға, өмірбаяндарға, күнделіктерге, тәубе етулерге өздеріне тән ең сырлас әсерленушіліктер мен автордың ойларына ұмтылып, қылықтардың ішкі себептерін нақты тіршілікті жағдайларда бейнелейді. Осы жерде Толстой Л.Н.-нің тамаша үлгісі «Исповедь» мысал бола алады.

Қосылған бақылау өздігінен бақылаудың ерекше түрін құрайды.

Кәмелетке толмағандардың психологиясы

Жоспары:

1. Жас ерекшелік психологиясының теориялық және практикалық міндеттері.
2. Жас ерекшелік психологиясының пайда болу тарихы.
3. Жас ерекшелік психологиясының басқа ғылымдармен байланысы. Қазіргі жас ерекшелік психологиясының мәселелері.

Түйінді сөздер: жас өспірім, балалық шақ, Феминизация, Архаизация

Жас ерекшеліктері психологиясы адамның бүкіл өмірі бойындағы психикалық қасиеттері мен тұлғасының даму үдерісін зерттейді. Бізді қызықтыратыны – бүкіл өмірлік жол емес, өте жылдам есейіп келе жатқан баланың мектепті тәмамдап, ересек өмірге қадам басқанша жүріп өткен, туғаннан 17 жасқа дейінгі өмірінің бастапқы кезі. Жас ерекшеліктері психологиясының бұл бөлімінде *бала дамуының заңдылықтары мен фактілері анықталады.*

Жас ерекшеліктері психологиясының психологияның басқа салаларынан басты айырмашылығы – даму қарқынына басым көңіл бөлінуі. Сондықтан оны *генетикалық психология* (грек тілінде «генезис» – шығу тегі, қалыптасу) деп атайды. Әйткенмен, *жас ерекшеліктері психологиясы психологияның басқа салаларымен:* жалпы психологиямен, тұлға психологиясымен, әлеуметтік, педагогикалық және дифференциалдық психологиямен тығыз байланысты. Жалпы психологияда психикалық қасиеттер – қабылдау, ойлау, сөйлеу тілі, ес, зейін, қиял зерттелетіндігі белгілі. Жас ерекшеліктері психологиясында әр психикалық қасиеттің даму үдерісі және әр түрлі жас кезеңдеріндегі қызметаралық байланыстардың өзгеруі қадағаланып отырады. Тұлға психологиясында түрткі, өзін-өзі бағалау және талаптану деңгейі, құндылықты бағдарлар, дүниетаным және т.б. сияқты тұлғалық түзілімдер қарастырылса, жас ерекшеліктері психологиясы осы түзілімдердің баланың бойында қашан пайда болып, олардың белгілі бір жас кезеңіндегі ерекшеліктері қандай болатындығы туралы сұрақтарға жауап береді. Жас ерекшеліктері психологиясының әлеуметтік психологиямен байланысы баланың мінез-құлқы мен дамуының оның өзі кіретін топтарға: отбасына, балабақша тобына, мектеп сыныбына, жасөспірімдер ортасына тән ерекшеліктерге байланыстылығын бақылауға мүмкіндік береді. Әрбір жас кезеңі – баланың айналасындағы адамдардың, ересектер мен құрбы-құрдастарының өзіндік, ерекше ықпалы. Баланы оқытып-тәрбиелейтін ересектердің мақсатты ықпалы педагогикалық психология аясында зерттеледі. Жас ерекшеліктері психологиясы және педагогикалық психология бала мен ересек адамның өзара ықпалдасу үдерісіне әр түрлі қырларынан қарайды: жас ерекшеліктері психологиясы – бала тұрғысынан, педагогикалық психология – тәрбиеші, мұғалім тұрғысынан.

Дамудың жас ерекшелік заңдылықтарынан басқа, дифференциалдық психология айналысатын индивидуалды айырмашылықтары да болады: бір жастағы балалар ақыл-парасаттың әр түрлі деңгейлерін және әр түрлі тұлғалық қасиеттерді иеленулері мүмкін. Жас ерекшеліктері психологиясында барлық балаларға ортақ жас ерекшелік заңдылықтары зерттеледі. Бірақ бұл орайда дамудың магистралды желілерінен қандай да бір басқа жаққа ықтимал ауытқушылықтар да ескеріледі.

Сонымен, жас ерекшеліктері психологиясы – психологиялық білімнің ерекше саласы. Баланың даму үдерісін қарастыра отырып, ол әр түрлі жас кезеңдеріне сипаттама береді, демек, «жас» және «балалық шақ» деген ұғымдарды қолданады. *Жас* немесе жас кезеңі дегеніміз – бала дамуындағы өз құрылымы мен қарқыны бар цикл. Л.С. Выготскийдің бұл анықтамасына толығырақ біз кейін тоқталатын боламыз, ал қазір бар болғаны екі нәрсені атап өтеміз.

Біріншіден, психологиялық жас жекелеген баланың оның туылу туралы куәлігінде, ал кейінірек төлқұжатында жазылған хронологиялық жасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Өзінің қайталанбас мазмұны – баланың тұлғасы мен психикалық қасиеттерінің даму ерекшеліктері, оның айналасындағы адамдармен өзара қатынастарының ерекшеліктері және ол үшін басты болып табылатын іс-әрекеті бар жас кезеңінің белгілі бір шектері бар. Бірақ бұл хронологиялық шектер жылжытылуы мүмкін, бір бала жаңа жас кезеңіне ертерек, ал екіншісі кешірек енеді. Әсіресе балалардың жыныстық пісіп-жетілуімен байланысты жасөспірімдік шақтың шектері қатты «толқымалы болады».

Екіншіден, бастапқы жас кезеңдері *балалық шақты* – негізінен ересек өмірге, өздігінен еңбек етуге дайындық болып табылатын тұтас бір дәуірді құрайды. Балалық шақ – тарихи құбылыс: оның мазмұны да, ұзақтығы да ғасырлар бойы өзгеріп отырған. Алғашқы қауымдық қоғамдағы балалық шақ қысқа, ал орта ғасырларда ұзағырақ болған; қазіргі заманғы баланың балалық шағы одан да ұзағыраққа созылып, іс-әрекеттің күрделі түрлерімен толығырақ түсті – балалар өз ойындарында ересек адамдардың отбасылық және кәсіби қатынастарын қайталап, ғылым негіздерін меңгере бастады. Балалық шақтың өзіне тән ерекшелігі бала өмір сүріп, оқып және тәрбиеленіп отырған қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму деңгейімен анықталады.

Біздің заманымызда балалық шақ қашан аяқталады? Дәстүрлі түрде жас ерекшеліктері психологиясының бірінші бөлімі ретіндегі балалар психологиясы баланың туылғаннан 7 жасқа дейінгі даму үдерісін қамтиды. Бірақ қазіргі балалық шақ мектепке барғаннан кейін де жалғаса береді, бастауыш мектеп оқушысы бала болып қала береді. Оның үстіне, кейбір психологтар жасөспірімдік шақты да «ұзап кеткен балалық шақ» ретінде қарастырады. Қандай көзқарасты ұстансақ та, нағыз ересектіктің

баланы тек мектеп табалдырығынан тыс, 15 немесе 17 жаста күтетіндігін мойындауымызға тура келеді.

Қазіргі таңда әрбір білімді адам «балалық шақ деген не», - деген сұраққа бұл – даму, үйрену, өзгеру кезеңі деп жауап қайтарады. Алайда тек ғалымдар ғана бұл кезеңді – парадокстар және қарама-қайшылықтар кезеңі, және онсыз даму процесі болмайтындығын атап көрсетеді. Балалық шақ дамудың парадокстары жайлы В. Штерн, Ж.Пиаже, И.А. Соколянский және т.б. жазды. Д.Б. Элькониннің айтуы бойынша балалық шақ психологиясында парадокс бұл – ғалымдардың әлі де шешетін дамудың жұмбақтары.

Д.Б. Эльконин Москва университетіндегі дәрістерін балалық даму парадокстарының екі негізгі мінездемелерінен бастайтын.

Адам дүниеге келгенде өмірді сақтай алатын элементарлы механизмдермен ғана шектеледі. Физикалық құрылымы, жүйке жүйесінің үйлесуі жағынан, іс-әрекет типтері және оны бақылауы жағынан табиғаттағы мінсіз жан болып есептеледі.

Алайда эволюциялық қатарға дүниеге келген уақытысында мінсіздіктің айтарлықтай күрт төмендеуі байқалады, яғни балада дайын мінез – құлық формалары болмайды. Негізінен,

тірі жан жанауарлар қатарында жоғары сатыда тұрған сайын, сол сияқты оның балалық шағы ұзаққа созылады, сол сияқты туылғанда ол әлсіз болады. Бұл табиғаттың бір парадоксы болып есептеледі. Тарихи даму барысында адамзаттың материалды және рухани мәдениетінің үздіксіз артуы байқалады. Мыңжылдықтардың ішінде адамдардың тәжірибесі мың есеге көбейді. Бірақ бұл уақытта туылған сәби еш өзгерген жоқ. Антропологтардың мәліметтері бойынша анатомо – морфологиялық ұқсастықты зерттей отырып, олар кроманьондықтармен және қазіргі европалық адамды салыстырады. Қорытынды бойынша қазіргі заманғы адамның жаңа туылған сәбиі он мың жылдар бұрын өмір сүрген сәбиден еш айырмашылығы жоқ.

Сонда табиғи шарттары ұқсас бола тұра психикалық дамудың деңгейі, қоғам дамуының тарихи кезеңдерінде бала әртүрлі жетістіктерге жетеді. Балалық шақ бұл жаңа туғаннан толық әлеуметтенгенге дейін жалғасатын және әрі қарай ержеткенге дейін; бұл кезең баланың адами қоғамның толық мүшесіне айналуы. Сонымен қатар, алғашқы қоғамдағы балалық шақтың ұзақтығы орта ғасыралдағы қазіргі күндердегі баланың шағының ұзақтығы мен тең емес. Адамның балалық шақ этапы- тарихи өнімі, және сол секілді олар мың жыл бұрын өзгеруге бейім болды. Сондықтан да баланың балалық шағын және оның заңдылықтарын, оның қалыптасуын адами қоғамның және заңдылықтарының дамуынан тыс қарастыруға болмайды. Балалық шақтың ұзақтығы қоғамның материалды және рухани мәдениетінің деңгейіне байланысты.

Тану теориясы мен диалектика жеке ғылымдардың тарихынан – жануарлар балаларының ақыл- ой дамуы, тіл тарихында қалыптасуы белгілі.

Назарды баланың ақыл- ой даму тарихына аудара отырып, оны балалық онтогенездегі дамунан және қазіргі заманғы мәдениеттердің біркелкі емес дамуынан ажырату қажет.

Балалық шақ дамуының проблемасы – қазіргі балалық шақ психологиясының ең күрделісі болып табылады. Себебі бұл аймақта бақылау да, эксперимент те жүргізе алмаймыз. Этнографтарға балаларға байланысты. Мәдени ескерткіште кедей екені белгілі. Тіпті, археологиялық қазбаларда табылатын ойыншықтардың өзі діннің заттары, яғни оларды ол дүниеге барғанда иесіне қызмет етсін деп салады екен.

Балалық шақтың тарихи шығу тегі кезеңдері жайлы теоретикалық сұрақты П.П. Блонский, Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин деген ғалымдардың еңбектерінде жасалып шығарылды. Л.С. Выготскийдің концепсиясы бойынша бала дамуының психикалық даму жолы – табиғаттың мәңгілік заңдылықтарына бағынбайды. Міне, сондықтан да мәңгілік балалық шақ болмайды.

Ол тек тарихи балалық шақ қана бар деп көрсетеді. XIX ғасыр әдебиеттерінде өте көп дәлелдемелер келтірілген. Олар бойынша жұмысшылардың балаларында балалық шақ болмады. Ф. Энгельс 1483 жылдары Англиядағы жұмысшы клас ты зерттей отырып мынандай мәліметтер алды. Балалар кейбір жағдайда бес жастан бастап жұмыс істеп жиірек алты жаста, жиі жеті жаста бірақ ата-анасының ахуалдары нашар балдардың бәрі сегіз жастан жұмыс істейтін болған, жұмыс уақытысы 14- 16 сағатқа созылған.

XIX- XX ғасырда балалық шақты қорғау органдарының жұмыс істеуінің арқасында бала еңбегі тоқтатылды. Әрине, бұл қоғамның төменгі деңгейде орналасқандарға балалық шақты қоштасу ету емес. Біздің заманымызда бала еңбегі жоқ десек те , балалық шақ статусын ата-анасының әлеуметтік қоғам құрылымындағы орнын есептемей айта алмаймыз.

ЮНЕСКО – ның қабылдаған және көп мемлекеттер бекіткен 1989 жылы «Баланың құқықтары жайлы конвенция» бойынша барлық жер бетіндегі бала тұлғасының толыққанды дамуы қамтамасыз етілуі қажет.

Балалық шақ туралы түсініктер тарихта көбіне олардың биологиялық дамуы емес, әлеуметтік даму кезеңдері ескерілді. Осы айтылған қорытындылардың дәлелі ретінде француз демографы және тарихшысы Филипп Ариестің деректері негіз болды. Соның арқасында шетелдік ғалымдар балалық шақ психологиясына назар аударды, ал Ариестің еңбегін классикалық дәрежеде бағаланды.

Түрлі тарихи дәуірден, тарихи процестің барсында суретшілердің санасында балалық шақ ұғымының ерекшеленуі. Бейнелеу өнеріндегі зерттеулері бойынша он үшінші ғасырға дейін өнер балаларға назар аудармады. Суретшілердің өздері де бейнелеуге тырысады.

XIII ғ баланың бейнесі, кескіні тек діни аллегориялық сюжетте кездеседі. Бұл нәресте Иисус және жалаңаш сәбидің өліктің символы ретінде. Шынайы түрде балалар суретін салу бейнелеу өнерінде көпке дейін болмады. Мүмкін ешкім өзіндік тұлға екендігін есептемеді. Өнер шығармашылығында бала бейнесі пайда болғанымен көбіне, олар ересектердің кішірейтілген формада көрсетеді. «Бала сөзі» көпке дейін қазіргі кезде нақты мағынаға ие болмады. Мысалы ортағасырларда Германияда «бала» сөзінің мәні «ақымақ» сөзімен барабар болды.

Балалық шақ ол кезеңде тез өтпелі және құндылығы жоқ болып есептелді. Оған немқұрайлы болуын Ф. Ариес, сол кезеңдегі демографиядағы жоғарғы туу мен жоғарғы өлімнің болу ерекшелігінің салдарынан. Балалық шаққа деген немқұрайлықты жеңу ол XVI ғ өлген балалардың портреттерінің пайда болуының әсерінен дейді француз демографы. Бұл жағдай жай ғана құбылыс емес, үлкен мән берілетін мәселе ретінде қалыптастырады. Жеңіл болуын бейнелеу өнерінде балалардың шынайы суреттері XVII ғ ерте дамымады. Ол кешегі біздің ғасырымызға дейін сақталады. Ескертетін бір жайы, шаруа отбасыларында революцияға дейін балалар мен ересектер бірдей киінген. Және бұл ерекшелік баланың ойны мен үлкендердің айырмашылығы аса көп болмаса киімдерінің бірегейлігі осы уақытқа дейін сақталған.

Ф. Ариес көне кезеңдердегі бала бейнесі мен әдебиеттегі балалық шақ киімдері көріністерін анализ жасай келе, бала киімінің эволюциясындағы 3 тенденцияны бөледі:

1. **Феминизация** – ер балаға арналған костюм, онда көбіне әйел адамының киімінің бөліктері қайталанатын.

2. **Архаизация** – дәл осы уақыттағы бала киімі үлкендердің киімінен сән үлгісі қалуда, және көбіне өткен ғасырдағы

3. Жоғарғы тап өкілдерінің балаларына, төменгі тап шаруалардың ересектерге арналған костюмді киюі.

Ф. Ариес атап өткендей, балаларға арнайы киімдердің қалыптасуы ол қоғамдағы балаға деген қарым- қатынастың өзгеруі байқалады. Енді балалар ересектердің өмірінде маңызды орын алады.

